

MUSSOLINI ÜDVÖZLI A TISZTELETÉRE KIVONULT CSAPATOKAT

EMIL LUDWIG

MUSSOLINI VALLOMÁSAI

TIZENNYOLC BESZÉLGETÉS

FORDÍTOTTA
RUTTKAY GYÖRGY

8 KÉPPEL

ATHENAEUM
IRODALMI ÉS NYOMDAI RÉSZVÉNYTÁRSULAT KIADÁSA
1932

CSELEKEDNI: KÖNNYŰ, GONDOLKOZNI: NEHÉZ;
AZ ELGONDOLTAT MEG IS VALÓSÍTANI: KÉNYELMETLEN,

WILHELM MEISTER

A CÍMLAPKÉP VERES A. PÁL FOTO.

TARTALOM:

	Oldal
Bevezetés	9
I. rész: Egy kormányfő iskolájából	22
1. A szegénység iskolája	22
2. A katona és az újságíró iskolája	24
3. A történelem iskolája	29
II. rész: Beszélgetések metamorfózisokról	36
4. Szocializmus és nacionalizmus	36
5. A háború okai	42
6. Útban a hatalom felé	47
III. rész: Beszélgetések a hatalom problémáiról	53
7. Az emberekkel való bánásmód	53
8. A tömegekre gyakorolt hatás	60
9. A diktatúra veszélyei	67
IV. rész: Beszélgetések a hatalom területeiről	72
10. Európáról	72
11. Idegen országokról	75
12. Belső felépítés	83
13. Róma és az egyház	88
V. rész: Beszélgetések zseniről és jellemről	93
14. Cselekvés és gondolkodás	93
15. Büszkeség és cselekvés	100
16. A művészetről	106
17. Magányosság és sors	111

BEVEZETÉS.

Az okirat.

Az itt következő beszélgetések 1932 március 23-tól április 4-ig, majdnem naponta, körülbelül egy óra hosszat olasz nyelven folytak le a római Palazzo Venezia-ban; én rögtön azután németül leírtam őket és csak néhány mondatot fűztem hozzájuk régebbi beszélgetéseinkből. A német kéziratot Mussolini elé terjesztettem, aki átvizsgálta azt a részt, amely az ő szavait adja vissza.

Idegen anyagból nem használtam fel semmit; nincsenek anekdoták sem benne, amelyekkel Róma valósággal tele van, sem munkatársainak közlései, amelyekben pedig tanulságos vonások is akadnak. A beszélgetések csak azt tartalmazzák, amit tényleg beszéltünk.

Első találkozás.

Mussolini alakja vonzott engem, a pártoktól és attól a két ténytől függetlenül, hogy küzd a Versaillesi szerződés ellen, de ugyanakkor elosztja Dél-Tirolt. A dilemma helyére, mely elé ez a két körülmény a német fasiszta szívét állítja, nálam a rendkívüli egyéniség művészi szemlélete lép. Mert ilyennek ismertem fel, rögtön, első találkozásunkkor. Akkor közeledtem hozzá, mikor a tőke bosszankodni kezdett rajta és úgy látszott, hogy külpolitikája elveszíti támadó jellegét. 1929 márciusában két beszélgetésben részesítettem, azután később is találkoztunk. Minden alkalommal készítettem rá és a beszélgetést azokra a döntő kérdésekre irányi-

tottam, melyekben szemben állottunk egymással: a szabadságra és a pacifizmusra. Ez alkalommal láthatóvá lettek a különbségek és a feszültségek, melyeket minden nagy mozgalomnak el kell viselnie, a fasiszta ortodoxia és a vallásalapító felfogásai között; megerősítve találtam továbbá azt a tapasztalatomat is, amely a történelmi elemzésben nagyobb jelentőséget tulajdonít a kimondott szónak, mint a leírtoknak. Beszélgetés közben az ember természetesebben fejt ki magát, különösen akkor, ha minden póztól mentes, mint Mussolini, akinek a világon elterjedt torzképei a fényképezsek lelkiismeretét terhelik.

Már ezeknél az első találkozásoknál is kevésbé kutattam azt, hogy milyen a viszony Olaszország és a vezére között, vagy azt, hogy áll ő az olaszokhoz; csak azt kérdeztem magamtól, vajjon Európa a jelenkornak ettől a senki emberfiának felelősséggel nem tartozó és éppen ezért személy szerint leghatalmasabb férfiatól támadást várhat-e avagy építómunkát? Vajjon Nietzsche nek ezt a tanítványát, ezt az anarchistát és forradalmárt az ifjúsága irányában kergeti-e tovább a démona? Vagy pedig úgy fejlődött-e a természete, hogy a hatalom birtokában, ennek a hatalomnak a konszolidálására törekszik-e?

Színhely.

Mint valami zömök tornyokkal teletüzdelt erőd, úgy áll Rómában, a nagy tér közepén, a Palazzo Venezia sárgásbarna tömbje, a kapitóliumi domb lábainál, jobboldalán annak a modern óriási emlékműnek, melynek hófehér márványa talán száz év múlva elég patinát fog magára szedni ahhoz, hogy a színe is kevésbé zavarjon és a formái is elviselhetőbbekké legyenek. A palazzo éppen ötszáz éves. „A kincs már átment némely kézen.“ A pápák, akik építették, a XVII. században átadták a velencei köztársaságnak, ettől az osztrák császári ház kapta meg, és száz év múlva, 1915-ben, az időközben létrejött olasz királyság ismét elvette az osztrákoktól. Így uralkodtak pápák, királyok és condottiere-k ebben a palotában, amely a falak vastagságában, terjedelmében és hatalmasságában talán Róma összes palotáin túltesz, — a termék nagyságában bizonyosan.

Kinn, az állandóan nyitva tartott kettős kapu előtt a milícia két katonája áll őrt és a magas, ezüstszínőros portás megkérdi a belépőt, hogy mit akar. Bejutni könnyű, mert a félemeleten elhelyezett Archaeológiai Könyvtárhoz csak belépőjegy szükséges és ugyan ki ne tudna hozzá jegyet szerezni? Egy merénylő is tudott. Esténként sok fiatal embert láttam a katalógusok előtt. A kőlépcső, fenn, rácsos-ajtóval van elzárva, melyet néhanapján azonban nyitva találtam. Senki sem állíthatja, hogy a duce főhadiszállása, melyben naponta körülbelül tíz órát tölt el, olyan őrizet alatt áll, mint egykor a királyok kastélyai.

Fenn vagy egy féltucat termet és szobát újonnan rendeztek be igen ízletesen; a régi cseréppadlók, a mennyezetek, súlyos és tarkafaragású, füstös gerendáikkal, az ablakok, a mélyedésükbe épített kőpadokkal, mint minden római palazzóban, úgy itt is, a legszebbek. A helyiségek,—isteniek a maguk méreteiben, — üresek és többnyire csak egy régi nehéz asztal áll bennük; a falak mentén székek, melyeket senki nem használ. A sárga, narancsszínű vagy tompakék falakról képek világítanak le: Madonnák, arcképek, tájképek, Veronesetől, Mainarditól; az egyik freskóban Raffael egyik tanítványát ismerik fel, legalább is azt vitatják, hogy tőle való.

A falak mentén üvegből való, belülről megvilágított ládák állanak, melyekben egészen a XIII. századig visszavezethető értékes majolikák, kőcsipkével díszített Madonnák és miseruhák, hímezések és faragott szentek vannak kiállítva és az egyik bizánci szekrény, amely elefántcsontból készült, több mint ezer éves. Hogyha ezeknek a világító szekrényeknek egyikéből a legrégebb muranoi füstszínű poharak csillognak, vagy zöld-arany üvegből való csészek és serlegek szikráznak s a tekintet a falak vaskosságára siklik róluk, melyet az ablakmélyedések árulnak el, akkor azokra a gyengéd és pazarul díszített asszonyokra kell gondolni, akiket ennek az erődnek az urai alabárdok és lándzsák között hoztak be, míg azután egyik vagy a másik megmérgezte a condottiere-t. A kitért ajtón már a fegyverek is idepillantanak: félelmes lovakok, fej nélkül, szürkéskéken csillogva, mint a fenyegető zivatar; fegyverzetek, a maguk groteszk ürességében, és előttük egy nagy szekrényben kardok és török, és a keménymarkolatú hatalmas fegyver

mellett, mellyel medvére vadásztak, ott fekszik az igazság kardja.

Mikor a látogatót felszólítják, hogy lépjen be, maga a legfőbb szolga siet a nagy ajtóhoz. Már ő is „cavaliero“, — olyan, mint egy szereplő valamilyen opera buffa-ból. És amikor az ajtó kitárul: a látogató azt hiszi, hogy a szabad természetben van, nem pedig valami szobában.

Ez a terem, amelyben Mussolini néhány év óta dolgozik, a Piazzára nyílik és Mappa Mundi a neve, mert valaha itt volt először felállítva az első, fából készült földgolyó. Ez a terem a XV. században épült, düledezőben volt, míg most újjáépítették. A miniszteri kabineti 20 méter hosszú, 13 méter széles és 13 méter magas. A keresztfaiból, ahonnan a bejárat nyílik, két ajtó vezet, s a vele szemben eső keresztfaiból egy ajtó nyílik; az egyik hosszú falat három óriási ablak szakítja meg, a mélyedésekbe épített kőpadokkal, a másikat festett oszlopok. Ez a terem teljesen üres, nincsenek benne sem asztalok, sem székek, még a falak mentén sem; a sarkokban magas fáklyák állnak, melyeknek aranyozott lángja eltakarja a villamos fényforrást. A messze távolban, mintha látsövet kellene segítségül venni, az asztal mellett, a lámpa alatt mintegy körvonalakban, fel lehet ismerni egy férfúnak a fejét, aki ír.

Mikor a látogató megkezdi a vándorlását a termen át, először is a gazdagon díszített mennyezetet pillantja meg, amely nagy reliefekben a San Marco oroszlánját és Róma farkasát ábrázolja. Az óriási, hosszúkás fal közepetáján, az ablakokkal szemben, annak a három pápának a címere áll, akik a palotát építették. Mialatt az újjáalakított padlón előrehalad az ember, mintegy a közepén majdnem életnagyságú mozaikot pillant meg, meztelen asszonyokkal és gyerekekkel, akik gyümölcsöt hordanak: ez az Abundanzia és én mindig egy kis kerülőt tettem, hogy rájuk ne lépjek; és végül, a hátsó sarokban, szőnyegen, egy körülbelül négy méter hosszú asztal áll, előtte két Savonarola-székkal, melyek szemben vannak egymással. A fal mellett, hozzájuk közel, magas olvasó-állványon, modern atlasz. Európa van rajta fölülve. Alatta ví-tör fekszik. Az asztal a másik oldalon egy hatalmas beépített kandallóig terjed, amely hideg, mint a márvány, amely körülzárja.

E mögött az asztal mögött, a középén, ül Mussolini, tekintetét a teremre és az ablakok felé irányítva. Nem megy egyetlenegy hivatalnok felé sem, — de minden idegen elé feláll. Az asztalán az a rend uralkodik, amely minden igazi munkásén látható; és miután nem tűr magánál hátralékot, egy keskeny mappa foglalja magában az összes folyó ügyeket. Mögötte egy asztalkán azok a könyvek hevernek, melyekre éppen szüksége van, vagy amelyeket olvas; három telefon csillog rajta. Előtte, a teljesen dísztelen asztalon, amelyen csak egy bronzoroszlán áll, írással sokat foglalkozó férfi író-szerszámai sorakoznak, példás rendben. Ami kiárad belőle, az ugyanaz, ami a teremből kiárad: higgadtsága az olyan lénynek, aki sokat élt át.

A beszélgetések.

Beszélgetéseinkben, amelyek, valamennyien, estefelé e mellett az asztal mellett folytak le, hiába keresnének kimerítő vitákat a megpendített témák fölött; egyesegyedül az volt a célom, hogy Mussolini karakterét sokféle tükrözésben megismerjem és ábrázoljam. Sokáig készülődtem ezekre a beszélgetésekre, át- és átgondoltam, hogyan fogom nézeteimet az övéivel szembeállítani, hogyan fogom ezeket belőle kicsalogatni és mégis megmeneküljek a súlyos „vita“ veszedelme elől, amely minden beszélgetést megöl. Ő tudta jól, hogy én két főkérdésben a túlsó parton állok és onnan semmi áron sem mozdulok el, és lehet, hogy éppen ez izgatta is. Ezen túl azután hajlandó voltam arra a fogásra is, hogy egyes ellenmondásokat még csak túlozzak, hogy felfogását annál világosabban hallhassam. Akkor azután mindenféle viszonyválaszról le kellett mondanom, mert úgy különben sohasem juthattunk volna a végére és miután a nekem szánt időnek semmi határt nem szabott, vigyáznom kellett, hogy az ő idejével se éljek vissza. Azután izgatott az is, hogy olvasóimnak átengedjem a pártfoglalást. Ezekben a párbeszédekben tehát senkinek sincs igaza. A problémák fel vannak vetve, de nincsenek megoldva.

Amit tanulmányoztam: az Mussolininak a legtágabb értelemben vett karaktere. Miután azonban itt minden magándokumentum elesik, mert ettől az élő teremből a tényleges

beszélgetések folyamán sokkal kevesebb meghitt dolgot kérdezhettem, mint amennyi Bismarck vagy Lincoln leveleiből kitűnik: ezt a jelenséget csak azokban a fazettákban ábrázolhatom, melyeket egy tisztán szellemi beszélgetés hoz létre: a közvetett jellemzés kísérlete ez. Aki abban a kérdésben, milyen zenét szeret egy államférfi, csak gyermekjátékot lát, az nem értette meg az elemzés művészetét; a valóságban az ilyesfajta dolgok döntőek egy ember tetteinél. A világ teljesen félreismerte Bismarck belső világát és ennek alapján a lovasiszt hamis képét alkotta meg magának róla, amelyet én újjal igyekeztem pótolni. Mussolini esetében már ma megkísérlem egy másik képpel a világ nézeteit és aggodalmait megváltoztatni. A mellett csak ahhoz az ötven év körüli férfiúhoz tarthattam magam, aki előttem ült. Ha rá is tértem a múltjára, úgy ez távolról sem azért történt, hogy ellenmondásokat jegyezsek fel, melyek minden jelentékeny ember életében, a 30 és 50 év között, mutatkoznak, sem azért, hogy egykori lényét tanulmányozzam; ehhez valóságos életrajzra volna szükség. Minden egyes sors logikájába vetett hitem mellett azonban az ilyen, éppen élete harmadik felvonásában álló férfiúról életrajzot írni nem lehet. De Mussolini személyén túl az itt következő közleményekben szeretnék adatokat szolgáltatni a homo activus megismeréséhez és ismét bebizonyítani, mennyire rokon egymással a költő és az államférfi.

Ezért ezek a beszélgetések, legyenek bár politikaiak, történelmiak vagy akár erkölcsi természetűek, mégis mindig csak lélektani beszélgetések, és még ott is, ahol egyes reális kérdéseket vettem fel és azokra választ nyertem, az volt a titkos célom, hogy e férfiú jellemzését tökéletesebbé tegyem. Hiába fognak szenzációkat hajhászni; ennek a férfiúnak és ennek a teremnek a komor csendje beszélgetéseinknek bizonyos sötét hangulatot és mély komolyságot kölcsönzött. Ha az ember a tengert ki akarja merni, úgy ennek a vihar előtt vagy utána egy hullám nélküli felületen kell megtörténnie. Az én függetlenségem és a Mussolini türelme a beszélgetés teljes szabadságát biztosította és éppen ezért tapintatos elővigyázatot követelt.

A mellett ezt a hatalmas, de ideges oroszánt mindig jókedvben kellett tartanom, vigyáznom kellett, hogy egy pillanatig se unatkozzék. Nehéz kérdések előtt történelmi kerü-

lőket kellett tennem, elméleti hangot kellett megütnöm és neki kellett átengednem, vájjon a probléma közepére akar-e hatolni. Ehhez óránként 150 kilométeres sebességgel kellett haladnom, ha rövid idő alatt akartam lebonyolítani a programot. Ezeknek az óráknak a feszültsége, amelyekben a hallottakat rögtön az én nyelvemre kellett fordítanom, bevallom, nagy fáradtságot okozott, de megvan az a halavány reményem, hogy a másik is egy kicsit fáradt volt. Úgy mentem haza, mint a vadász, aki sokat ejtett el, de csak a zsákmány kitergetésekor tudta meg, hogy hány igazi vad van közöttte.

Ezekben az órákban egyetlen egy fölösleges szó sem esett. Mussolini a társalgást nagyon udvariasan bár, de órára pillantva fejezte be, hogy 24 órával később ugyanazon a helyen ismét folytassa. Miután minden csengő, minden titkár, — tehát minden hiányzott, ami zavarhatna, az óriási teremben olyan csönd volt, aminőt csak késő este bizalmas beszélgetésben lehet elérni, mikor az ember lelki dolgokról tesz vallomást. Az elmúlt évszázadokban ebben a teremben muzsikáltak, táncoltak, intrikáltak, suttogtak és hízelegtek, királyok és nagy urak fitogtatták itt a hatalmukat; mikor azonban bölcselkedni akartak, a kisebb helyiségekbe vonultak vissza, mert ez az ünnepi terem hétköznap zárva volt. Három év óta ebben a teremben 42 millió ember életét irányítják; ezer és ezer apró döntésből, mely itt nap-nap után esett meg és rakódott egymásra, alakult ki ezeknek a sorsoknak a nagy könyve. A pápák szelleme, amely a fali címerben él, az oroszlán és a nőstényfarkas a mennyezeten valószínűleg csodálkozással figyeltek fel az első beszélgetésnél, míg végül is ismét visszavonultak évszázados nyugalmukba, hogy tovább aludjanak.

A leírás.

A beszélgetések befejezésekor az volt az első feladatomban, hogy a leírásban se nem díszítsem fel, se ne hosszabbítsam meg őket. Sőt inkább még meg is rövidítettem őket és tartózkodtam mindenféle dramatizálástól; a fasizmusban ebből e nélkül is van éppen elég. A jellemzésnek különösen az a közvetett formája vonzott, amely az én drámai és életrajzi munkáim között a középuton foglal helyet. Én tehát nem raj-

zolum a Mussolini képét, mert ehhez meg kéne fosztanom a beszélgetéseket a fő tartalmuktól; a képet ezúttal alkossa meg az olvasó maga.

A második feladat az volt, hogy lehetőleg a háttérben maradjak, mert az olvasó Mussolinit akarja hallani és nem engem, akinek különben is van más alkalmja arra, hogy a nézeteit kifejtse. Még kevésbé volt szabad arra törekednem, hogy vele szemben nekem legyen igazam: a cél az volt, hogy a világnak első ízben mutassam be a cselekvés emberét, mint gondolkodót és viszont létre hozzam az összefüggést a cselekedetei és a gondolkodása között. Mert a cselekvésből kizártak gőgje és a tömeg szórakozottsága azt a homályos hitet terjesztette el, hogy a cselekvő ember éppoly kevésbé gondolkodik, mint amely kevésbé cselekszik a gondolkodó.

Helyzetem a különféle Eckermannokétól lényegesen különbözik. Ezek évek során át érintkeztek embereikkel és feljegyezték, amit azok mondtak; én azonban az enyémet csak két héten át láttam, mindig ugyanazon a széken és nekem kellett adnom az ösztönzést neki, a helyett, hogy azt én kaptam volna tőle.

Miután őt elsősorban a faszizmus érdekelte, engem pedig a béke és a háború problémája, úgy e két főtémával egyetlen egy fejezet sem foglalkozik, mert mindegyik foglalkozik vele.

Ezekben a beszélgetésekben mindegyik olvasóm valami mást fog nélkülözni. Azok a fiatal emberek, akik diktátorok szeretnének lenni, hiába várnak bennük oktatást serdülő condottierek számára; mások viszont a faszizmus jellemzését fogják keresni és ezeket arra kérem, hogy a szakemberek idevágó könyveit olvassák el, amelyek a tárgyat is, az olvasót is, kimerítik. Bizonyos női olvasók szomorúan fogják nélkülözni a hős szerelmi életével foglalkozó fejezetet, vagy legalább is annak a leírását, hogy milyen a lakása? Szigorú szocialisták azokat a részeket fogják kifogásolni, amelyekben nekem, az ítélkező történetírónak Mussolini elé kellett volna tárnom a szocializmustól való elpártolásának okiratait. A történelem német professzorai megvetéssel fognak elfordulni az olyan leírástól, amely „könnyű, csevegő hangon siklik át a legsúlyosabb kérdéseken” és ezt a könyvet még azoknak a részeknek a pontos megjelölésével sem szépíti fel, amelyek-

MUSSOLINI CSALÁDJA KÖRÉBEN

ben az általam idézett mondatok Mussolini beszédeiből vannak átvéve. Mindenki ki fogja jelteni, hogy egy nagy alkalmat mulasztottam el haszontalanul.

Társam.

Huszonöt év óta keringek a homo activus körül és kísérlem meg őt a dráma, a történelem, a lélektan terén ábrázolni. íme, most itt ül velem szemben. A condottiere, akit egykor egy ilyen római palazzóban igyekeztem ábrázolni, Cesaro Borgia, a Romagna hőse, mintha ismét feltámadt volna, még akkor is, ha állandóan sötét zsakettet visel fekete nyakkendővel és a telefon csillog is mögötte. Ebben a teremben, amely látta az ő fajtájabeli férfiakat diadalaiban is, összeomlásaiban is, ültem szemben ezeknek a férfiaknak az egyenes utódjával, ő az igazi renaissance. Az első pillanatban egészen megzavart ennek a hasonlatnak az ereje.

A mellett ez az aktív férfiú ezúttal az elképzelhető legpasszívabb szerepet vállalta, ő, aki 10 év óta csak parancsol, mialatt a többiek engedelmeskednek neki, önként vállalkozott arra, hogy állandóan valaki másnak ad felvilágosításokat, mégpedig ennek a gondolatmenete és szándéka szerint. Nem is látott egyebet, csak egy cédulát, amelyre a témáim általános összefoglalása volt feljegyezve. Sem a türelme, sem a nyugalma nem ingadozott egy pillanatig sem, — még a nehéz kérdéseknél sem, pedig saját irányítása, amelyhez különben annyira hozzászólt, ezúttal teljesen hiányzott; mindezzel nagy belső biztonságát árulta el. Azonkívül nem adott soha úgynevezett „bizalmas“ választ. Tehát úgyszólván semmi sem korlátozott, mikor feleleteit leírtam.

És mégis, minden külső kiegyensúlyozottsága mellett mindig „qui vive“-n volt. Én készültem, őt meg mindig meglepetés érte és miután a beszélgetés ritkábban forgott olyan kérdések körül, melyeket mások is már feltettek neki, hanem inkább érzelmek, önismeret, belső indokolás körül, így abban a pillanatban, melyben a kérdést meghallotta, keresnie kellett a választ, ugyanakkor meg kellett formulálnia is és ezenfelül azok közé a határok közé kellett szorí-

tania, melyeket a világgal szemben betartani óhajtott. A gondolkodásban és a beszélgetésben való bámulatos tökéletességét azonban soha sem hangszereli meg: nincs szüksége sem szuperlatívusokra, sem egyetlen hangos szóra. Kétkedéseimet nyugodtan hallgatta meg és nem adott egyetlen olyan választ sem, amely hízelgői nagy seregének lett volna szánva: sohasem válaszolta az „előírt fasiszta jelszót”. Adhatott volna egy tucat „napóleoni” választ is, kortársai és az utókor számára, de ezekben a beszélgetésekben három ilyet is alig fognak találni. Körülbelül 400 kérdésre felelt, megingathatatlan nyugalommal. Csak egyetlenegyre, amely tulajdonképpen lehetetlen is volt és amely e könyvből hiányzik is, választ csupán egy mély pillantással, amely ezt fejezte ki: de hiszen látod, hogy hallgatnom muszáj.

Jól tudom, mi mindent hallgatott el. Aktív férfiak ugyanolyan diszkrécióval beszélnek a hatalomról, mint gyönyörű nők birtokosai e hölgyek bájairól: csak arról emlékeznek meg, amit mindenki láthat. De az is, amit elhallgatott és ahogy elhallgatta, jelentékeny bepillantást engedett a jellemébe. A mellett legfeljebb csak a jövőt tartotta meg a maga számára, sohasem a múltat: sohasem kísérelte meg, hogy szocialista korában tett kijelentéseit leplezze vagy más értelmet adjon nekik; mindig elismerte és magáénak vallotta őket. Sohasem hozott zavarba avval az ad hominem argumentummal: mit tett volna ön ebben az esetben? Általában ritkán élt a kérdés formájával, hanem mindig egyszerűen, röviden kijelentett valamit, és a végén pontot tett utána.

Miután a szónak nagy leegyszerűsítője és semmi kedvét sem leli a csillogó epigrammokban, a válasza, ha rövid, úgy hangzik, mint valami döntés. Stílusa, legalább is a beszélgetésben, megmarad az igazi középúton a francia és a német között, mert nem elegáns és nem is nehézkes; olyan, mint a finoman hengerelt acél, amely az olasz hagyományok rugalmas és árnyalatokban gazdag nyelvében talált kifejezésre. Azután egyszerre valami nagyon egyszerű dolgot mond, azaz valami váratlan következtetést von le, mindenféle feldíszítés nélkül. Kristálytisza, szeretném mondani, latinos olaszága lényegesen különbözik D'Annunzio szárnyaló művészetétől; már kifejezési módján is fellehetne ismerni az aktív embert, és még inkább a hangját.

Beleegyezésével a címzéseket mindjárt el is hagytuk és én minden felesleges sallang híján gyorsan és szünet nélkül ismét és ismét nekiláthattam a megfűrészához. A mellett sohasem javított ki, mikor az olasz nyelvben hibát követtem el; ha azonban rosszul ejtettem egy francia nevet, derűsen kibújt belőle a korábbi tanító és halkán ismételte, de helyesen. Alikor ezt a kifejezést „Umwertung aller Werte“ németül akarta mondani és a német nyelv kitűnő ismerete mellett is tévedett, evvel a fordulattal javította ki magát: genitivus plurális. (Különbén hallottam folyékonyan beszélni franciául és angolul is.) A mellett olyan emlékezőtehetsége van, hogy váratlan kérdezősködésre is meg tudja nevezni azokat az egyetemeket, amelyeken valamelyik francia fajkutató tartott előadásokat, — vagy azoknak a zsidó tábornokoknak a neveit és szolgálati helyeit, akik ezidőszert az olasz hadseregben szolgálnak, — vagy azt a napot, amelyen Húsz Jánost elégették.

Mint minden igazi diktátor, Mussolini is a legfinomabb és a legudvariasabb; mint mikor a lovat, az egyes futamok között, a nyergelőben megsétáltatják. Sohasem látszott sem idegesnek vagy éppenséggel szeszélyesnek, sem színes ceruzával nem játszott soha, mint azt egy másik diktátornál láttam; csak a székén mozgolódott gyakrabban, mint valaki, akinek nehezére esik hosszú ideig egy helyben ülni. Úgy látszik ezért szokott munkája közben időnként motoros kerékpárra ülni és valamelyik gyermekével Ostiába száguldani, ahová azután a rendőrség kétségbeesetten száguld utána.

Különbén összehasonlíthatatlanabban magányosabban él, mint az orosz vezérek, akik bizottságokban és üléseken folytonosan találkoznak és ellenőrzik egymást. Mivel nagyon higiénikusan él és bámulatraméltó nyugalomra tett szert, sokkal több kilátása van arra, hogy megöregedjék, mint azoknak, akik állandó izgalomban örlik fel magukat. A hatalmon kívül nincs egyéb élvezete: cím, korona, nemesség, társaságok nem szerez neki gyönyörűséget, ami különösen csodálatos Rómában, ahol a diplomácia erősebben van képviselve és még mindig hatalmasabb, mint mindegyik más fővárosban. Ezzel szemben láttam, hogy két munkást, aki bejött, hogy megjavítsa a telefonját, érkezésükkor is, távozásükkor is oly barátságosan üdvözölt, hogy az ipari kapi-

tányok hideg gögijére kellett gondolnom, ha efféle zavarással szakították volna félbe gondolataikat.

Humora is van, minden zárkózottsága mellett, — mérges humora, amely tompa nevetésben jut kifejezésre. Tréfát azonban nem ért; és senki sem merne neki úgynevezett viccet elmesélni. Ugyanakkor egészen precíz az adataiban: felüti a lexikont, megkeresi benne az olasz asszonyok statisztikáját és a tizedes pont után még három számot sorol fel; egyszer így szólott hozzám: „Nem nagyon szeretem a körülbelül-öket“. Német kéziratomban a gépíró nő minden íráshibáját kijavította. Szabatossága annyira megy, hogy egyik miniszterének, akinek a kedvemért telefonált, kétszer is nyomatékosan megismételte az összejövetel helyét és idejét, valamint az általam kért anyagot. A takarékoság, melyet a hirtelen felkapaszkodott ember külföldön gyakran elfelejt, nála egész természetes maradt, mert egyszer néhány jegyzetet írt fel számomra egy cédulára, melynek túlsó oldalán az elmúlt hétről egy napi teendője volt feljegyezve.

Társalgásban Mussolini a világ legtermészetesebb embere. Csak azok jellemzik másképp, akik szívesen pózolnak.

Az államférfi.

Az aktív embert nem lehet elég későn megismerni; ha erős jellem: a siker csak még mélyebbre fogja tenni. Az ötven éves, érett és kiegyensúlyozott Mussoliniban a normális problémát abban a feladatban látom, hogy nyugton marad, pedig forradalmár természet. Hogy továbbra is így lesz, ezért bizonyos nagypapai vonások kezdeskednek, amelyek benne is megvannak és amelyek az ötvenedik születésnap után el szoktak hatalmasodni. Azonkívül van másik okom is azt hinni, hogy megóvják a békét.

Ha mindazt gondosan mérlegelem, amit hallottam és amit láttam, úgy nem vonakodom kijelenteni, hogy nagy államférfiúnak tartom. Mert ugyan mi egy aktív embernél a nagyság? Tulajdonság? Vagy egy erkölcsileg megközelíthetetlen úttest? A nagyságnak ezt a formáját én bizonyos tulajdonságok találkozásában látom, amelyek egy erre a célra kijelölt jellemet erkölcsi parancsolásra, másszóval legnagyobb stílu felépítő munkára tesznek képessé.

Úgy veszem észre, hogy Mussoliniban ma, tíz évvel a hatalom megszerzése után, több szenvedély van Olaszország konstruktív felépítésére, mint ellenségei táborában egy destruktív cselekedetre; és úgy látom, hogy győzelmeit már csak országa belsejében keresi. Azonkívül van két vonása, amely a legtöbb diktátornál hiányzik és amely nélkül még sincs igazi nagyság: a hatalom birtokában nem felejtette el mások cselekedeteit is megcsodálni, de ugyanakkor megtanulta saját tetteiben is a másokéhoz hasonlót felismerni. Mind a két tulajdonság a goethei ember alapvonása, az önmaga által ellenőrzött diktátort megvédi a nagyzási hóborttól és azoknak a filozófiai szellemeknek a sorába állítja, amelybe a cselekvés minden igazi embere tartozik.

Mussolininak meg volt a szerencséje, hogy küzdelem nélkül jutott a hatalomhoz s ezért időnként kísértésbe jött, hogy a háborús dicsőséget utólag szerezze meg hozzá. Úgy látszik, hogy ennek a korszaknak többféle különböző okból vége van. Ma már csak az a választás áll előtte, hogy az idősebb Napóleon vagy az idősebb Cromwell példáját követi-e. Ezekben a beszélgetésekben meg fogják találni a választ arra a kérdésre, hogy a kettő közül melyiknek a példája lelkésíti.

ELSŐ RÉSZ.

Egy kormányfő iskolájából.

A szegénység iskolája.

— És az éhség? — kérdeztem — az éhség is nevelte önt? Mikor ezt kérdeztem tőle, rámnézett sötét szemeivel, melyek a maguk bársonyos feketeségében átsillogtak hozzám az árnyékból, előretolta az állát és az alsó állkapcsát, ami szokása, és úgy látszott, hogy ifjúságának súlyos érzéseire gondol. Azután, rövid szünetektől megszakítva tompán így szólt:

— Az éhség, az jó nevelő. Majdnem olyan jó, mint a fogság és az ellenségek. Anyám tanítónő korában 50 lírát keresett, apám jövedelme különböző volt, amennyit éppen a kovácmesterség hozott. Két szobánk volt összesen. Hús úgyszólván sohasem került az asztalunkra. Csak szenvedélyes viták voltak, harcok és reményések. Apám szociálista üzelmek miatt fogságba került. Ezer és ezer elvtárs kísérte a koporsóját, mikor meghalt. Mindez erős ösztönzést adott nekem. Ha más apa lett volna a mintaképem, én is másképpen fejlődtem volna. Így már otthon hozzáláthattam a jellem kialakításához. Ha valaki akkor közelebről megismert volna, már a 16 éves fiúban felismerte volna azt, aki ma vagyok, minden erényemmel és minden hibámmal. Egész életemben az adta a legnagyobb ütőkártyát a kezembe, hogy a népből való vagyok.

. . . Mindezt sötét hangján mondta, amely úgy hangzik, mintha a távolban egy gongot megkongattak volna. Ezt a hangot két hangnemben hallottam: katonai élességgel a Piazzán, hasonlóan ahhoz, ahogy Trockij beszélt a tömeghez és halkán most, az összes erők határozott és tudatos

visszafojtásával. És nemcsak a szobában beszél így — így hallottam egy húsz munkásból álló kis csoporthoz is beszélni, amely körülállotta. Ez is a lényének a jelképe: csak ritka alkalmakra tartogatja erejének külső megnyilatkozását.

— Önnek konstruktív érzékével öröme telik a gépekben — mondtam neki. — Vájjon ezt gyermekkorára vezeti vissza, mikor a kovácsműhelyben megismerte az elemeket? És hiszi-e, hogy a kézművesmesterségnek produktív befolyása van a szellemi munkára?

— Óriási befolyása van rá — válaszolta élénken. — Ezek a benyomások az emberben mélyen megmaradnak, a haláláig. A kalapács és a tűz előtt az embernek fellángol a szenvedélye az anyag iránt, melyet a saját akarata szerint szeretne és kellene hajlítani. Még ma is szeretnék odamenni a kőműveshez, aki ablakot vág és a legszívesebben magam csinálnám meg helyette.

— Égyszer olvastam öntől egy afféle igazi ifjúkori levelet, amelyben 30 évvel ezelőtt valami olyasmit írt egy barátjának, hogy Svájcba utaztában egy éjszaka, melyet a Gottárdon töltött, ketté osztotta az életét.

— Igaz, ezt meg is tette az az éjszaka — felelte Mussolini. — Ezt pontosan tudom. Az ember 19 éves, verseket ír és ki akarja próbálni a világot. Én oly szomjas voltam a világra, hogy odadobtam a tanítói foglalkozást, otthagytam az apámat a fogságban, ahonnan úgyse szabadíthattam ki és mint munkás, minden pénz nélkül Svájcba utaztam. Az ember ilyenkor hol lelkesedik, hol elcsügged. Főképpen azonban felháborodik. Folyton a szüleim szenvedéseit láttam magam előtt, a szemináriumban megaláztak, így nőttek fel, a kitagadottak reménységeivel, mint forradalmár. Ugyan mi más lehettem volna, mint túlzó szocialista. Blanch-ista, tulajdonképpen inkább kommunista. A zsebemben mindig egy Marx-emlékérmét hordtam. Azt hiszem, olyan talizmánféle volt.

— És mit gondolna ma, ha megpillantaná a képét?

— Azt, hogy Marx nagy kritikai szellem, sőt helyenként próféta volt — hangzott a válasz. — Akkoriban Svájcban kevés alkalmam volt ezekről a dolgokról beszélni. Közöttünk munkások között én voltam a legműveltebb, különben egész nap robotoltam; tizenkét óra hosszat az orbe-i csokoládé-

gyárban, vagy ha épp tudni akarja, naponta százhuszszor cipeltem köveket egy épülethez, két emeletnyi magasságra. És már akkor is az a sötét érzésem volt, hogy mindez csak iskola — későbbre.

— Ez volt az érzése a fogságban is?

— Ott különösen — felelte. — Az ember ott tanulja meg csak igazán, hogy mi a türelem. Olyan ez, mint a tengeri út: a fedélzeten és a fogságban türelmesnek kell lenni.

Ráveztettem arra, hogy a fogságairól beszéljen.

Mussolini ilyenkor a magas állólámpa fénykörébe húzza előre a székét, két karját az asztalra helyezi, mint ahogy azt mindig tenni szokta, ha valamit meg akar magyarázni, vagy valamit pontosan meg akar állapítani. Ilyenkor bizalmasabbá válik, mellére szorítja állát, előretolja száját és megpróbálja, — de hiába — hogy egy erőnek-erejével derűs hangulatot a szemöldöke mögé rejtjen, amelyet paradoxonszerűen, éppen ilyenkor összevon.

— Tizenegyszer ültem fogságban, — mondotta most, — még pedig négy államban. Ültem Bernben, Lausanneban, Genf ben, Trentóban, Forliban és némelyik helyen többször is. Minden alkalommal egészséges üdülés volt, amelyet különben nem engedhettem volna meg magamnak. Ezért nem is maradt bennem semmi harag ezek ellen az országok ellen. Egyszer még a Don Quichotte-ot is elolvastam és remekül mulattam rajta.

— Tehát ezért küldi talán politikai ellenfeleit fogságba? — kérdeztem ironikusan, amire mosolygott. — És ha visszaemlékezik a fogságára: nem hökken meg, mikor ezeket az ítéleteket hozza?

Nagy szemekkel tekintett rám, mintha nem is értené, amit mondok.

— Egyáltalában nem, felelte nyugodtan, ezt egész logikusnak találom. Először ők csuktak be engem. Most én csukom be őket.

A katonai és az újságíró iskolája.

— A katonai szolgálatnak nálunk Poroszországban minden vasfegyelem ellenére is olyan vonzóereje volt, — mondtam — hogy utána még a legvörösebb szocialista is a katonai

ságnál elszállt ifjúságról énekelt, ön pedig, mint azt egy levele bizonyítja, katonakorában oly szenvedélyesen lelkesedett a hazájáért, ahogy azt a békében egyetlen német szocialistától sem láttam. Ön, ahelyett, hogy a feljebbvalóját szidta volna, amit, legalább akkor, mégis minden olasz megtett, kijelentette, hogy a legjobb katona akar lenni. Büszkeségből tette ezt, vagy azért, hogy megmentse a szocialista becsületet?

— Mindakét okból — válaszolta. — Én tényleg mintaképe voltam a katonának. Sohasem éreztem, hogy ez ellentétben áll a szocializmussal. Ugyan miért ne lehetne a jó katona ugyanakkor jó osztályharcos is? Az olaszok még ma is szidják a feljebbvalóikat. Ez lehetővé teszi a jó ellenőrzést. Az ember különben tanuljon engedelmeskedni, mielőtt parancsol.

— Nem nagyon látom, vettem közbe, hogy önnek az életben valaha is engedelmeskednie kellett volna.

— A katonaságnál minden esetre, jegyezte meg, mert más korszakot tényleg ő sem tudott találni.

— És ma, 15 év múltán, még mindig nevelési eszköznek tartja a háborút, mint a párbajt? Ragaszkodik ahhoz, hogy az olyan embernek, mint ön, a lövészárokban van a helye és nem az íróasztal mellett? És képes volna a jövőben olyan embert, akinek hasonló képességei vannak, szintén ott elhasználni?

Észrevettem, hogy élesen megfigyelt, mert ennél a kérdésnél elveszítem a nyugalمامat és alkalmat adok a társamnak arra, hogy csak annál jobban kitüntesse magát. Megfordult a székben, ami a szokása és összetette a két kezét, hogy az ujjak hegyei összeértek. Mussolininak szép kezei vannak, amit már más diktátornál is észrevettem. így szólt:

— Hogy az ilyen emberrel mit csinálnék, az az eseményektől függ. Ami a párbajt illeti, ez természetesen a leglovasabb forma. Nekem magamnak is több párbajom volt. A háború iskolája azért mégis csak nagy élmény. Az embert itt lehet megismerni a maga valóságában. Minden nap, minden órában arról van szó: élni vagy meghalni. A háborúban láttam csak, hogy milyen jó katona az olasz. A mi számunkra ez volt egy évezred óta az első nagy próba. Igenis! Minden háború ellenére is, melyet Olaszország államai és városai egymás ellen vívtak, népünk, mint önálló egész, a római császárság bukása óta nem vett részt háborúban. Még a firen-

zei köztársaság bukásánál sem, pedig már ennek is van vagy 400 éve. Egyedül Napóleon próbálta ki fegyverben ezt a népet és túlon túl meg is volt elégedve vele.

Miután elhatároztam, hogy ellenmondására nem fogok újabb ellenmondással válaszolni, — mert nem azért vitatkoztunk, hogy meggyőzzük egymást, hanem azért beszélgettünk, hogy én őt megismerjem — visszatértem a lövészárkokhoz és így szóltam:

— Csodálkozom, hogy éppen ön elviselte a közös életet, még pedig éveken át. Dehmel, a mi nagy költőnk, aki önként ment a háborúba, azt mondta nekem, hogy leginkább az esett nehezebbre, hogy sohasem volt egyedül.

— Nekem is az, — felelte Mussolini — de sok egyéb mellett az ember mégis megtanulta a védekezést és a támadást.

— Szó szerint vagy jelképesen? Elég haditudományt tanulhatott-e ott, hogy felhasználhassa később, amikor Róma ellen vonult?

— Valamit mégis csak tanultam. A felvonulás három átlóban történt és a tervét közösen készítettük el a tábornokokkal, hogyha a vezetés nem is az én kezemben volt.

— Önt az a szerencse érte, hogy csaták nélkül jutott uralomra, — mondtam neki. — Hogyha azonban most egy szép napon belecsúszna valami háborúba és egyik vagy másik tábornok tehetségtelennek bizonyúlna és elvesztené az ütközetet?!...

Mussolini gúnyos arcot vágott:

— Nos? És ...? .

— És tönkretenné a nagyszerű művet, amelyen ön annyira dolgozik!

— De hiszen látja, — felelte erre és egyszerre nagyon elkomolyodott — hogy ezekben az években elkerültem a háborút.

Túlmesszire mentem és ezért visszatértem a személyi vonatkozásokra, megkérdeztem tőle, vajjon súlyosan megsebesült-e?

— Anyyira, hogy nem is voltam szállítható, — felelte erre. — Valaki megírta az újságban, hogy hol fekszem. Az osztrákok akkor tábori tűz alá vették a tábori kórházat. Az összes betegeket elszállították, mindössze csak hárman maradtunk. Minden pillanatban számítanom kellett arra, hogy a levegőbe repülök. És ez több napon át tartott így.

— Igaz, hogy műtétnél nem engedte elaltatni magát? — kérdeztem tőle.

Erre bólintott:

— Látni akartam, hogyan csinálják az orvosok.

— ön ritka kivétel.

— Nem, — vetette ellen. — Akkor sok fiatal ember volt, aki lelkesedéssel indult a halálba.

— De a milliók!!! Vájjon ezek mind lelkesedéssel estek el? Hogyan történhetik akkor meg, hogy az ilyen méretű háború egyetlenegy költeményt sem termett, mint azok a háborúk, melyeket bosszúból vagy szabadságért, vagy legalább is ennek a látszatáért indítottak meg? És vájjon lehet-e az ilyen patétikus hangulatot évek hosszú során át fenntartani?

— Nem, — válaszolta. — Ami pedig a költeményt illeti: a háború túlságosan nagy volt s az emberek túlságosan kicsinyek.

— A holnap gázháborúja tehát, amely a személyes védelmet egyáltalában lehetetlenné teszi és sokkal kevesebb alkalmat ad a bátorság csillogtatására, még mindig alkalmas lehet-e arra, hogy az ifjúság pótolhatatlan iskolája legyen?

— Ez az iskola nem pótolhatatlan. De azért a golyózaporban állani: mégis csak erős próbára teszi az idegeket. Nagy erkölcsi ereje van annak, ha az ember elfelejt reszketni.

Miután ezen a téren úgy sem tudtuk egymást megérteni, áttértem az újságírássra és megkérdeztem tőle, vájjon sokat tanult-e mellette.

— Nagyon sokat, — válaszolta és gyorsabb, melegebb hangon felelgetett, mint valaki, aki fiatal korának fénypontjaira pillant vissza. Az én számomra az újság fegyver volt, zászló, tulajdonképpen: a lélek. Egy ízben kedvenc gyermeknek neveztem.

— És ma? Ha az újságírást ilyen magas iskolának tartja, akkor miért köti gúzsba?

— Mert ma már nem ugyanaz, mint ami volt a háború előtt, — jelentette ki határozottan. — Az újságok, legalább is a legtöbbjük, ma már érdekek, nem pedig eszmék szolgálatában állanak. Ugyan hogyan neveljék hát erkölcsileg azt, aki írja őket? Technikai szempontból azonban az újságírás még mindig kitűnő nevelő a diplomaták és az államférfiak szá-

mára, mert gyors felfogáshoz és a helyzet változóságához szoktatja őket. Az újságíráshoz azonban az embernek fiatalnak kell lennie.

— Bülow herceg egyszer ezt a francia mondást idézte nekem: „Le journaisme méné á tout, pourvu qu'on en sorte.“ Hogyha azonban ön annyit tanult az újságja által és különösen annyit tanultak az Ön olvasói: nem találja, hogy mindenfajta cenzúra szétrombolja ezt a kis darab produktív kritikát?

— Ez illúzió, — felelte élénken. — Először is — és itt kikeresett egy újságot — tegnap itt, ebben a lapban az egyik rendeletemet súlyosan megtámadták. Másodszor pedig sajtószabadság címe alatt is csak azt írják, amit a nagyipar, vagy azok a bankok akarnak kinyomtatva látni, amelyek az újságot megfizetik.

— Abban az időben, — mondtam — mikor még Ön csinált intervjukat, húsz évvel ezelőtt, talán még jobb világ volt. Tanulmányozta mellette a különféle arcokat? És készült rájuk ugyanúgy, mint én?

— Természetesen, — válaszolta. — Például mikor meginterjuoltam Briand-t Cannes-ban. Nem sokkal utóbb, mint miniszterek láttuk egymást viszont. Az arcokat pedig mindig tanulmányoztam. És ma, amikor még több újságot olvasok, mint azelőtt, azt gondolom néha magamban, hogy ezt az a szamar ugyan jobban megírhatta volna. Különösen ha támadásokat olvasok.

— Sokat olvas?

— Mindent, — felelte — különösen az ellenségek újságjait. Karikatúrákat is gyűjtök, már egész kötetekre menő van belőlük.

— Láttam egy karikatúrát önről és rólam, — mondtam neki. Egy német rajzon az Ön vállán lovagolok. Mussolini nevetett és így szólt:

— A karikatúra fontos és szükséges. Önöknél mindig azt állítják, hogy itt zsarnokság van uralmon. Olvasta Trilusso szatírát? Gonoszak, de olyan szellemesek, hogy megengedtem, hogy forgalomba kerüljenek.

— És ma, mikor repülőgépből tekintheti át a problémákat, utólag igazságtalan kritikusnak tartja magát? — kérdeztem tőle. — Vagy már akkor is konstruktívan írt?

— Én akkor is javaslatokkal állottam elő, — hangzott a válasz — de a problémákat igazán csak ma tekinthetem át és éppen ezért enyhén is ítélekem kartársaim fölött.

— És ha ma ír cikket: mérsékeltebb, mint volt azelőtt?

Haragosan nézett rám és így szólt:

— Én csak hevesen és határozottan tudok írni.

— Akkoriban, — kérdeztem tőle — mikor ön évek hosszú során át minden heveséssel sem ért el semmit, gondolta vájjon, hogy mindez csak előjáték?

Arcának feszültsége most ismét engedett. Ilyen pillanatokban olyan tágra nyitja a szemeit, mintha a fényt akarná belélegzeni velük.

— Mindennél, amit tettem és különösen amit szenvedtem, — mondotta azután, — az a biztos előérzetem volt, hogy valami fontos dologra nevelődöm.

A történelem iskolája.

Ajándékba kaptam Macchiavelli díszkiadását, amelyet a fasiszta államnyomda nagy fényűzéssel állított ki és egy kicsit túlságos nyomatékai ajánlott a duce-nak. Bár minden esetre helyesebb, ha az állam nyíltan elismeri a diktátoroknak ezt a mesterségét, mint hogyha elméleteit titokban valószínűsít meg és ugyanakkor a „macchiavellista“ kifejezést szidalomnak használja. Mikor Nagy Frigyes még trónörökös volt, egy moralizáló „anti-macchiavelli“ könyvet írt, később őszintébb lett és fordítva cselekedett.

— Ön Macchiavellivel kezdte? — kérdeztem Mussolinit.

— Apám esténként felolvasta, — beszélte el — mikor a maradék kovácstűz mellett melegedtünk és karcost ittunk hozzá. Mély benyomást tett rám. Mikor 40 éves koromban azután ismét elolvastam, a könyv éppen olyan erősen hatott rám.

— Különös, hogy az ilyen szellemek hogyan tűnnek fel, hogyan tűnnek le és azután ismét fel — jegyeztem meg. Olyan, mintha évszakuk volna.

— A népeknek van is, — válaszolta. Ismét és ismét eljön a tavaszuk és eljön a velük. Míg azután egy szép napon meghalnak.

— Ezért nem is ijesztett meg engem sohasem a mai német tél. Száz évvel ezelőtt, mikor a németeknek éppen olyan rossz dolguk volt, mint manapság, Goethe bosszúsággal és gonddal fordult az „elmerülés“ divatos jelszava ellen. Tanulmányozott ön német alakokat?

— Bismarckot, — felelte rögtön. Reálpolitika szempontjából ő volt a legnagyobb ember abban az évszázadban, amelyben élt. Mindig gondoltam magamban, hogy mégsem lehetett kizárólag az a férfiú, aki csak a három szál hajáról és a vasökléről nevezetes. Az ön könyve azután megerősített engem abban, hogy Bismarck mily gazdag volt árnyalatokban, mennyire összetett, bonyolult egyéniség volt. Ismerik Önök Cavour-t?

— Csak nagyon kevésé — feleltem. Inkább Mazzinit. Rövid idővel ezelőtt egy remek levél került a szemeim elé, melyet Carlo Albertohoz írt, azt hiszem 1831-ben vagy 32-ben: a költő esdeklése egy uralkodóhoz. Helyesli-e, hogy ez az uralkodó erre becsukatta?

— Ez a levél, — válaszolta Mussolini — a legszebb dokumentumok egyike, melyet valaha is írtak. Carlo Alberto alakja még nem áll tisztán előttünk, olaszok előtt. Csak rövid idővel ezelőtt hozták nyilvánosságra a naplót, amelyekből világosan látható a lelki élete. Először természetesen a szabadelvűekhez csatlakozott. Mikor azután Piemont 32-ben — nem 33-ban — üldözni kezdte Mazzinit, ez bizonyos politikai helyzetben történt.

Ennek a válasznak az óvatossága arra bírta, hogy még érthetőbbé tegyem a jelenkornak a múlttal való összehasonlítását, amelyet eddig állandóan kimondatlanul hagytam és így szóltam:

— Ez abban az időben történt, mikor a „Giovane Italia“ a törvény ellenére jelent meg. Nem hiszi, hogy minden cenzúra idején akadnak ilyen folyóiratok? ön is becsuktná Mazzinit?

— Bizonyára nem, — válaszoltam keményen. — Ha valakinek eszméi vannak, úgy jöjjön ide és vitassuk meg őket. De mikor Mazzini azt a levelet írta, akkor inkább az érzelem vezérelte, mint az ész. Piemontnak akkor négy millió lakosa volt és tehetetlenül állott szemben a hatalmas, harminc milliós Ausztriával.

— Nos, Mazzini tehát a fogságban ült — kezdettem el újra. — Nem sokkal utóbb Garibaldit halálra ítélték és két emberöltővel később becsukták önt. Nem következik-e vajjon ebből, hogy annak, aki egy kormány élén áll, a legnagyobb óvatosságra van szüksége, mikor politikai ellenfeleit megbünteti?

— Ön talán azon a véleményen van, hogy mi nem élünk ezzel az óvatossággal? — kérdezte tőlem élénken.

— Ön ismét bevezette a halálbüntetést.

— Fennáll minden kultúrállamban, Németországban éppen úgy, mint Franciaországban és Angliában.

— Igen, de a halálbüntetés eltörlése éppen innen indult ki, Beccariától — vetettem ellen. — Miért honosította meg tehát újból?

— Mert én olvastam Beccariát, — válaszolta Mussolini, arcán azonban semmiféle irónia sem jelent meg, hanem komolyan folytatta:

— Ő ugyanis nem azt írja, amit a legtöbb ember hisz róla. Azonkívül Olaszországban ijesztő módon elszaporodtak a súlyos büntettek: ha Angliában százat követtek el, akkor nálunk ötszáz fordult elő. Én ebben a kérdésben csak szociális gondolatoktól vezettem magamat. Vagy talán nem Szent Tamás volt-e az, aki azt mondta, hogy az üszkös kart le kell vágni, hogy az egész test meggyógyuljon? Amellett a legnagyobb elővigyázatossággal és engedékenységgel járok el: csak bevallott és brutális eseteket büntetünk de facto halállal. Két évvel ezelőtt két gonosztevő erőszakot követett el egy fiatalember ellen, akit azután meg is ölt. Mindkettőt halálra ítélték. A pert a legnagyobb figyelemmel kísértem. Az utolsó pillanatban kétségeim támadtak: az egyik elítélt idősebb, rovtommultú bűnös volt, aki bevallotta a bűnét, a másik fiatal, büntetlen előéletű ember, aki tagadott. Hat órával a büntetés végrehajtása előtt feltartóztattam a kivégzést és a fiatalabbnak megkegyelmeztettem.

— Ez is „A diktatúra előnyei“ című fejezethez tartozik — jegyeztem meg. — Erre az elővigyázatlanúságomra élénken lecsapott és gúnyosan válaszolta:

— A másik fejezete pedig egy állami gépezet, amely automatikusan mindig tovább dolgozik és amelyet nem lehet megállásra bírni.

— Van-e kedve, — kérdeztem tőle — erről a veszedelmes területről most Napóleonra áttérni?

— Előre!

— Régebbi beszélgetéseink ellenére sem egészen világos előttem, vajjon ön öt tulajdonképpen minek tekinti: mintaképnek vagy pedig intellemmnek?

Mussolini hátrahúzódott a székén és legsötétebb arcával fojtott hangon így felelt:

— Intellemnek. Napóleonról én sohasem vettem példát, mert engem egyáltalában nem is lehet vele összehasonlítani. Az ő aktivitása valami egészen más természetű volt, mint az enyém. Ő befejezett egy forradalmat, én elkezdtem egyet. Az ő élete megmutatta nekem világosan a tévedéseket, amelyeket csak nagyon nehéz kikerülni és pedig (az ujjain felsorolva): a nepotizmust, a pápával folytatott küzdelmet, a hiányzó érzéket a pénzügyek és a gazdasági élet iránt. Ebből Napóleon majdnem kizárólag csak azt látta, hogy győzelmei után a járadékok emelkednek, — ez volt minden.

Visszatértem Napóleon történetére és megkérdeztem tőle, mintha nem tudnám:

— És min ment tönkre Napolon? A tanárok azt állítják: Anglián.

— Ostobaság — mondta erre. — Tönkrement azon, amit ön írt róla: a jellemében kitört összeütközésen. Azon, amin végül minden ember tönkre megy. Feltenni a koronát! Dinasztiát alapítani! Mint első konzul, igen — ott még nagy volt! A décadence a császársággal kezdődött. Beethovennek teljesen igaza volt, mikor az Eroica ajánlását visszavonta. A korona arra kényszerítette, hogy ismét és ismét újabb háborúkba kezdjen. Nézze meg ezzel szemben Cromwellt: a nagy gondolat, az állam hatalma és mégis: semmi háború!

Elérkeztünk tehát az egyik legfontosabb ponthoz.

— Van tehát imperializmus impérium nélkül is?

— Az imperializmusnak van féltucat fajtája is, — felelte Mussolini felélenkültén. A császárságra ehhez igazán nincs semmi szükség. Sőt a császárság még veszedelmes is rá. Az imperializmus minél erősebben terjeszkedik, annál jobban veszít organikus erejéből. És mégis az imperializmusra való törekvés egyike az emberi természet elemi megnyilatkozásainak, — éppen mint akarat, amely a hatalomra

MUSSOLINI ÜDVÖZLI AZ AVANTGARDISTÁKAT

tör. Most a dollár imperializmusát éljük s ez az uralom más-kor hol vallási, hol művészeti. Mindegyik esetben azonban az emberi életerő jele. Az ember mindaddig imperialista, ameddig él. Csak akkor nem az, mikor már meghalt.

Mussolini ebben a pillanatban ördögien napóleonnak tünt fel és pedig Lefèvre metszetéhez hasonlított, amely 1815-ben készült. Arcvonásainak feszültsége felengedett és a hangja is megváltozott, amikor befejezte a gondolatot:

— Természetesen mindegyik impériumnak megvan a maga zenitje. Miután az uralom mindig kivételes emberek alkotása, magában foglalja már a hanyatlás okait is. Mint minden kivétel, úgy ez is valami efemer jellegű. Tarthat egy vagy két évszázadig, tarthat tíz évig is. Akarat, amely hatalomra tör.

— És amelyet csak háborúk tartanak fenn? — kérdeztem.

— Éppenséggel nem csak a háborúk, — felelte és előre ült a székén, ahogy szokta, karjait az íróasztalra tette, mintha valamit előadni készülne. A trónoknak szükségük van háborúkra, hogy fenntartsák magukat, a diktatúráknak egyáltalában nincs rá mindig szükségük. Akadnak olyanok is, amelyek ettől egészen elvonatkoztathatók. Valamelyik nemzet hatalma mindig egy sereg elemen nyugszik és nem kizárólag csak a katonáin. Azt azonban persze mingyárt hozzá kell tennem, hogy eddig egy nemzet rangját az általános felfogás szerint a hadi ereje határozta meg. A katonai erőt mind a mai napig az összes nemzeti erők szintézisének tartják.

— Tegnapig, — jegyeztem meg. — És holnap?

— Holnap! — ismételte Mussolini szkeptikusan. — Ma már nem biztos próbakő ez sem, ez igaz. Ezért van szükségünk holnapra valami államközi hatóságra. Legalább is egyetlen kontinens egységére. És az államok egysége után a földrészek egységére kell törekedni. Ez azonban Európában átkozottul nehéz, mert minden népnek külön arca van, külön nyelve, szokásai, típusai. Egy bizonyos százalék, amelyet nevezünk x-nek, végül is minden népben teljesen eredeti marad és ellenáll az egyesülésnek. Amerikában persze könnyebb volt negyvennyolc államot összefogni, mert ezeknek egyforma a nyelvük és nincs mögöttük évszázados történelem.

— Nincs-e azonban minden népben egy másik bizonyos százalék, amelyet nevezünk y-nak és amely tisztára európai? — tettem fel a kérdést megint.

— Ez kívül áll minden nemzet hatalmán. Napóleon egyetlen nagy Európát akart. Az ő lángoló becsvágya az volt, hogy Európát egyesítse. Ez ma talán inkább volna lehetséges, de csak olyanféle koncepcióban, aminőre Nagy Károly vagy V. Károly törekedett: az Atlanti Óceántól az Uraiig.

— Tehát nem csupán a Visztuláig?

— Talán csak a Visztuláig.

— És ön ezt az Európát fasiszta vezetés alatt képze-
li el?

— Mi az: vezetés? — adta vissza élénken ő is a kérdést. — A mi fasizmusunk olyan, amilyen. De vannak benne egyes elemek, amelyeket mások is a magukévé tehetnének.

— Ha az ember önt hallja, úgy mindig mértékletesebbnek találja, mint a legtöbb fasisztát,— mondtam neki. — ön csodálkozna, ha tudná, mi mindent kell az idegennek Rómában hallania. Valószínűleg Napóleon is így járt, mikor hatalma elérte a tetőpontját. Meg tudja különben magyarázni, hogy miért nem hódította meg Napóleon soha a fővárosát, hogy miért maradt mindig mégis csak „le fiancé de Paris“?

Mussolini most mégis csak elmosolyodott. Azután így válaszolt franciául:

— Ses maniéres n'étaient pas très parisiennes. Talán mégis csak volt valami brutális benne. Azonkívül ellene voltak a jakobinusok, mert elfojtotta a forradalmat, a legitimisták, mert trónbitorló volt és a katolikusok, mert harcba szállt a pápával. Az alsó néposztály volt az egyetlen, amely igazán szerette: ennek volt alatta mit ennie. És a nép a legfogékonyabb a dicsőség iránt is. Mert a dicsőséget ésszel nem lehet felfogni, a dicsőség valami szentimentális dolog.

— ön majdnem részvétellel beszél Napóleonról, — jegyeztem meg. — Kormányzása alatt, amikor alkalma volt őt egy kissé ellenőrizni, nem csökkent a tisztelete iránta?

— Megnőtt.

— Napóleon fiatal tábornok korában egyszer azt mondta: ha üres trónt lát, rögtön vágyat érez, hogy ráüljön. Mit tart ön erről?

Mussolini ironikus arcot vágott, mint ahogy szokta, szemeit tágra nyitotta, de mosolygott hozzá:

— Időközben a trónok észrevehetően veszteitek vonzóerejükből, — jegyezte meg.

— Valóban, már senki sem akar király lenni, — feleltem. — Mikor *a* minap Fuád egyiptomi királynak azt mondtam, hogy a királyokat szeretni kell, de a diktátoroktól félni muszáj, így kiáltott fel: „Milyen szívesen volnék diktátor!” Vájjon akad-e a történelemben zsarnok, akit szerettek?

Mussolini, akinek az arca mindig előre elárulja a válasz hangulatát, amennyiben nem akarja azt eltitkolni, most ismét elkomolyodott, akaratereje kiült a vonásaira, amikor fiatalabbnak látszik, azután szünetet tartott és vontatottan válaszolt:

— Talán Cézár. Cézár meggyilkolása nagy szerencsétlensége volt az emberiségnek. Azután halkán tette hozzá:

— Szeretem Cézárt, ő volt az egyetlen, aki a katona akaratát a bölcs zsenijével egyesítette. Alapjában véve filozófus volt, aki mindent *sub specie aeternitatis* ítélte meg. Igaz, szerette a dicsőséget, de becsvágya mégsem tette lehetlenné, hogy humánus is legyen.

— Lehet tehát diktátort mégis szeretni?

r — Lehet, — felelte Mussolini most ismét visszanyert határozottsággal, — ha a tömeg ugyanakkor fél is tőle. A tömeg szereti az erős embereket. A tömeg olyan, mint a nő.

MÁSODIK RÉSZ.

Beszélgetések metamorfózisokról.

Szociálizmus és nacionalizmus.

Mikor beléptem, láttam, hogy Mussolini a távolban egy újságot fut át és amikor átúsztam a nagy tengert és felmerültem íróasztala partjainál, egy fél oldalt leszakított a lapból, átnyújtotta nekem és ironikusan így szólt:

— Íme! Csupa új traktor, semmi ágyú! Tessék!

A képen tényleg egész sereg ilyen modern elefántot pillantottam meg és így szóltam hozzá:

— Ha el akarom hitetni az emberekkel, hogy ön traktorok fényképeit ajándékozzatja, akkor kérem, írja is alá a nevét.

Mussolini mosolygott, aláírta és átadta az újságlapot emlékül.,

— Úgy látszik, azért ön mégis csak az ágyúk számára van teremtve. Ezért mondta a minap, hogy fiatal korában kommunista volt. Könnyen lehetségesnek tartanám azt a paradox fejlődést, hogy Ön, aki elfordult a pacifista párttól, az ágyúk között töltött évek után most ismét a traktorok felé fordult. A keresztnéve bizony ebbe az irányba kellene, hogy 4 terelje.

Mussolini jókedvűen és szótlánul figyelt rám, mialatt így folytattam:

— Vagy Ön nem hisz a név mágikus erejében? Különös, hogy egy kovácsmester két párttű nevét adta a fiainak! . . .

— A fivéremnek nem sokat használt velem, — felelt Mussolini. — Benne nincs meg annak az Amaldusnak a

szenvedélye, aki után elkeresztelték. Forradalmárrá fejlődni nehéz dolog. Forradalmárnak születni kell.

— Lényeges különbségeket talál-e ön az egykori és a mai forradalmár természete közt? — tettem fel ismét a kérdést.

— A formák lettek mások. Csak egyetlen feltétel maradt ugyanaz: a bátorság, még pedig úgy a fizikai, mint az erkölcsi. Egyebekben minden forradalom új formákat alkot, új legendákat és új szertartásokat: a régi hagyományokat fel kell használni és át kell alakítani. Új ünnepeket, gesztusokat és formákat kell alkotni, hogy azután később ismét ezekből váljék hagyomány. Az aeroplánok ünnepe, amelyet mi vezetünk be, ma még új. Ötven év múlva már a hagyomány patinája fogja díszíteni.

— Nem gondolja, hogy sok fiatal ember csak azért anarchista, mert nincs alkalma kormányozni?

— Minden anarchistában egy elhibázott diktátor rejlik.

— Ha úgy érzi, hogy önt ifjú korának forradalmi szelleme, ellenszegülés és eredetiség nevelte, akkor miért kényszeríti ma az ifjúságot engedelmességre és rendre és miért támaszt fel egy új bürokráciát, mikor tréfát űzött a régiből?

— Ön téved, — felelte teljesen nyugodtan. — Apáink korában a kormánynak nem volt elég érzéke az állam iránt. Azután meg ma a nemzet feladatai is mások: ahhoz, hogy a hatás maximumát elérjem, a rend maximumát kell megteremtennem. Mi Olaszországban megvalósítottuk azt, ami a mostani fázisban megvalósítható volt. Amit a bürokráciáról mond, abban lehet, hogy igaza van, ezen azonban nem tudok változtatni. Ami pedig a rendet illeti: itt történelmi kényszerűségek vannak. Most tartunk a harmadik felvonásnál. Egy bizonyos pillanatban minden forradalmár konzervatívvá válik.

— Önnek engedékenynek kellene lennie, mikor arra gondol, hogy Ön is ült fogságban és most régebbi barátait ellenségeknek találja!

— Én békében is hagytam azokat a bajtársaimat, akik elhagytak engem.

— Nehéz feladat előtt áll a forradalmár, amidőn a törvényen kívül helyezi magát és mégis magának kell a határokat megszabnia, — folytattam. — Ön 1911-ben a vádlottak padján egyszer azt mondta: „A szabotáznak kell, hogy erkölcsi célja legyen; a távíródrótokat szabad szétvagdosni,

de semleges vonat ellen nem szabad merényletet elkövetni.“ Ez a kijelentése mély benyomást tett rám. Hol van hát a határ a megengedett és az eltiltott forradalom között?

— Ezt a határt minden egyes embernek erkölcsileg kell megértenie és meghatározni.

Megragadtam most az alkalmat, hogy szándékai iránt kérdezősködjem, amelyeket ebben az időben táplált:

— Ha Önnek, a lázadónak, 1913-ban a milánói Piazzán sikere lett volna, mi következett volna akkor be?

— Akkor? Köztársaság, — válaszolta gyorsan és élesen, mintha a szó csak egy tagból állott volna.

— Hogy egyeztetheti hát akkor össze ezeket az eszméket a nacionalizmussal, amely akkoriban már tökéletesen ki volt fejlődve Önben? — kérdeztem tőle tovább.

— A köztársasági meggyőződésű politikus nem lehet talán éppen olyan nacionalista, mint a királypárti, — sőt talán még inkább az? Azt hiszem, van rá példa elég.

— Ha tehát a nacionalizmus független az államformától és az osztályoktól is, akkor kétségtelenül csak a faj után igazodik, — mondtam azután. — ön tényleg azt hiszi, hogy Európában vannak még tiszta fajok, mint ahogy azt bizonyos kutatók állítják? Hogy a faj egysége tényleg biztosítja az erőteljesebb nemzeti erők összefogását? És nem fél-e attól, hogy a fasizmus magasztalói, mint ahogy azt X. tanár is tette, ugyanazt az ostobaságot fogják a latin fajról terjeszteni, mint az északiak a „nemes szőke fajról“ és fokozzák ezáltal a háborús érzelmeket?

Mussolini egyszerre felélénkült, mert úgy érezte, hogy ezen a ponton bizonyos fasiszták túlzásai folytán egy kicsit talán félreértik. Hiszen már korábbi beszélgetéseinkben is körülírta álláspontját, amely bizonyos határookra vonatkozott, így felelt tehát:

— Természetes, hogy nincsen többé tiszta faj, hiszen még a zsidók is keveredtek. És a nemzet erejét és szépségét éppen a szerencsés keveredések idézték elő. A faj: csak érzés és nem realitás, 95 százalékban csak érzés. Sohasem fogom azt hinni, hogy biológiai alapon be lehet bizonyítani, hogy egy faj többé-kevésbé tiszta-e. Komikus, hogy a germán nemes faj hirdetői között nincs egyetlen egy germán sem: Gobineau francia volt, Chamberlain angol, Woltmann zsidó, Lapouge pedig megint francia. Chamberlain még

arra is vetemedett, hogy Rómát jelölje meg a káosz fővárosának. Hasonló dolog nálunk sohasem fog előfordulni. Az a tanár, akire ön célzott, költő volt. A nemzeti büszkeségnek éppenséggel nincs szüksége a faj deliriumaira.

— A legjobb bizonyíték az antiszemitizmus ellen, — jegyeztem meg.

— Olaszországban nincs is antiszemitizmus, — felelte Mussolini. — A zsidó vallású olaszok mindig kitettek magukért mint polgárok és bátran veredtek mint katonák. Előkelő állásokat foglalnak el az egyetemeken, a hadseregben, a bankokban. Egész sereg tábornok is van közöttük: zsidó Sardinia parancsnoka; Modena tábornok is az; egy tüzérségi tábornok is az.

— És az emigránsok Párizsban mégis avval az érvel harcolnak ön ellen, hogy megtiltotta, hogy a zsidókat felvegyék az Akadémiára, — feleltem.

— Abszurdum, — hangzott Mussolini válasza — csak eddig még senkit sem találtunk erre a célra. Most Della Seta jelöltette magát, aki egyik legnagyobb tudósunk és aki Olaszország történelemelőtti korát írta meg.

— ön ebben a kérdésben ugyanúgy viselkedik, mint a történelem minden nagy férfja, — jegyeztem meg. — Mert az a Németországban annyira elterjedt hiedelem Bismarck vagy éppenséggel Goethe antiszemitizmusáról, szintén csak mese. A franciák egy bizonyos anomáliát teljesen igazságtalanul le vice allemand-nak kereszteltek el. Az antiszemitizmust kellene így hívni.

— ön hogy magyarázza meg az antiszemitizmust? — kérdezte Mussolini.

— Ha a németeknek rossz dolguk van, annak mindig a zsidók az okai. Már pedig most különösen rossz dolguk van.

Erre így felelt:

— Aha! ök a bűnbakok!

Visszatértem az előbbi tárgyhöz:

— Hogy ha tehát a nacionalizmust sem a faj, sem az államforma nem dönti el, akkor talán a közös nyelv elhatározó rá nézve? De hiszen a régi Rómában egész sereg nyelven beszéltek, mint különben minden impériumban és a legújabb történelemben sem ismerhettem fel a nyelv sokféleségében a tehetetlenség forrását. A Habsburgokat megverték ugyan, de Svájc virágzik.

— A nyelv egysége sem döntő, — felelte Mussolini. — Ausztria nem a soknyelvűségen ment tönkre, hanem azon a kényszeren, amely oly sokféle meghódított és örökölt népet tartott egy jogar alatt, míg Svájc három része három különböző nyelvvel önként és önszántából egyesült. És Svájc ezért tarthatott ki a semlegessége mellett, mert ezek az elemek más-más hadviselő félhez húztak és ezért kitűnően egyensúlyozták egymást. Svájcot én Európa államláncolatában nagyon fontos szemnek tartom, mert a két vetélytárs között éppen népének kevertsége miatt határain le tudja gyöngíteni a surlódásokat.

— Ha a különféle nyelvek Önt éppoly kevésbé zavarják, mint bennünket, akkor nem lehet híve a világnyelvnek sem, — vettem közbe.

— Most van valamiféle világnyelv kialakulóban, — válaszolta Mussolini — a technika és a sport magától alakítja ki. De az esperanto elrontaná az egész irodalmat és ugyan mi lenne a világból költészet nélkül!

— És itt mégis jelentékeny ellenmondásokat látok, ön ifjú korában szenvedélyes cikket írt az osztrák közigazgatás ellen, amely a bozeni asztalosoknak megtiltotta, hogy olasz anyanyelvükön beszéljenek. „Ha erőszakkal rámkényszerítenek egy nyelvet, akkor erre erőszakkal fogunk válaszolni“ ezt a mondást, melyet egy szocialista, tehát világpolgár írt le, nemzeti szenvedélyességében egyáltalában nem lehet felülmúlni. Miért, kérdem magamtól és kérdem öntől, ugyan miért nem csinálja ezt ma Ön sem jobban, mint ahogy az osztrákok csinálták akkoriban? Aliért nem halad Ön ezen a ponton is előre, a huszadik évszázadban?

— Haladok — felelte Mussolini teljesen nyugodtan. — Nagyon is igyekszem haladni. A déltiroliakat egyáltalában nem kényszerítjük: van közöttük 180.000 német és van közöttük sok szláv bevándorolt, úgy hogy az úgynevezett tisztaság itt sem áll fenn. Hogy olaszul tanítjuk őket, az csak az ő érdekük, mert hiszen olasz állampolgárok. De vannak ott német újságok, folyóiratok, német színházak is. Semmit nem teszünk, hogy a német leszármazásukkal való összefüggést elraboljuk tőlük. És ha nem a határon élnének, hanem az ország közepén, akkor még inkább békében hagynánk őket. Az egységes nyelv természetesen az erő egyik

tényezője, ezt mindegyik kormány belátta és éppen ezért követelte is.

— Mindez a tizenkilencedik évszázad felfogása — jegyeztem meg. — A német császárság politikája Lengyelországban és Elzászban éppen oly rövidlátó volt, mint a lengyel és a francia ma ugyanezekben az országokban. Látszik, hogy nem érzik magukat biztonságban! Vegye például a fordított esetet, a nemzeti szenvedéllyel telített kívándorlót. Vájjon az Ön szemében tényleg olyan fontos-e, hogy az Amerikában lakó olaszok az anyanyelvükön beszéljenek? Csikágóban olaszul szólítottam meg egy ilyen csoportot és ők angolul válaszoltak.

— ön téved, — hangzott a válasz. — Honfitársainktól azt az alapelvet követeljük, hogy hűségesekek legyenek ahhoz az államhoz, amelyben élnek. Ha ott teljesjogú polgárok, akkor oda számítanak; ha úgy viselkednek, mintha külön polgárok volnának, akkor helóták. Mióta az összeolvadás politikáját követjük, odaát sok született olasz jutott előkelő állásba.

— Tehát sem a nyelvben, sem a fajban nincs az a leküzdhetetlen fátum, amely a népeket egymás ellen kergeti?

— Fátum! — kiáltott fel gúnyosan. — Az államférfiak mindig csak akkor beszélnek fátumról, ha valamit rosszul csináltak.

— A nacionalizmus negyedik indokolását mindenütt a „történelmi igényekben“ találtam — folytattam az elemzést. — ön is beszélt egyszer egy gyarmatról, amely még az antik Rómához tartozott.

— Az csak irodalmi fordulat volt — felelte gyorsan. — Lybiáról beszéltem, ahol abban az időben nem volt úr senki. Ha egy római kormány az antik Rómára gondol, akkor vissza kellene követelnie Glasgowot, Portugáliát, Svájcot, Pannóniát és körülbelül egész Európát is.

Mikor ilyen gúnyosan beszél, Mussolini teljesen komoly marad, még pedig nem mint a jó elbeszélő, aki a pointeket nem akarja a nevetésével elrontani, hanem mert mindazt, amit mond, teljesen komolyan gondolja. Bizonyos átmenet után, amelyre már nem emlékszem, a nemzeti nevelés fiziognómiai következményeiről kezdtem beszélni:

— Úgy látszik, mintha a fasizmus megváltoztatná az olaszok arcát. Nem tudom, vájjon örüljek-e ennek? Goethe

mondta, hogy az olasz arcon jobban látható Isten ujjá, mint a németen.

— Ennek erkölcsi oka van — hangzott a válasz. — Az arcokban most nagyobb a feszítő erő. A mozgásra törekvő akarat megváltoztatja a vonásokat és természetesen megváltoztatja a sport és a testi nevelés is. Hiszen egészen más a kézműves, mint a gyári munkás külseje.

— Az ön fejét a Colleoniéval hasonlították össze. Ez persze, mint a legtöbb hasonlóság, csak időről-időre áll. A „condottiere“ fogalma alatt Olaszországban valami sokkal kétesebb természetet értenek, mint mi, Nietzsche magyarázata óta. Montefeltre például gondolkozó volt.

— Nietzscheinek igaza van — felelt Mussolini, miközben a személyi vonatkozásokból a tárgyilagosság terére mentette át magát. — A condottierek tényleg nem voltak brutálisak. Talán előfordult, hogy egyszer-egyszer az életben úgy viselkedtek, mint a vadállatok. Általában azonban nem voltak vadabbak, mint mások; csak az idők voltak azok.

— És az, hogy őhöz hasonlóítják, tetszik Önnek? — kérdeztem tőle.

Ekkor átható tekintetével rám pillantott, előretolta az alsó állkapcsát és hallgatott. Most tényleg olyan volt, mint Colleoni.

A háború okai.

Balbo a légügyi minisztériumban megmutatta egész birodalmát. Szó szerint az egészet, kezdve a pincétől, amelyben a nagy gőzösök mintájára a gazdasági helyiségek vannak elhelyezve, egészen a tetőig, amelyen a hivatalnokok esténként tenniszezni szoktak. A konstruktív szenvedély, amely ma a fiatal olaszokon is uralkodik, itt kitűnően egyesül a szépség velükszületett szeretetével. Ez az épület, amely Rómában a legújabb és a legszebb és amelyre valamennyien büszkék, * félig oroszos, félig amerikaias. Moszkvában láttam néhány ezer embert éppen olyan praktikusán, gyorsan és higiénikusan együtt étkezni, mint itt, ahol a lunch félórját zenével, a falakat pedig a repülésből vett karikatúrákkal élénkítik. Csak-hogy Moszkvában három osztály van különféle árak mellett, míg itt a minisztertől a legfiatalabb gépíróig egymás mellett mindenki ugyanazt eszi, de fizetésének nagysága sze-

rint más-más árat fizet érte; az árak 2 és 8 líra között változnak. Arra a csőpostára, amellyel egy termofor segítségével forrón tartott kávét lehet a minisztérium összes helyiségeibe küldeni, Balbo büszkébb, mint arra, hogy Dél-Amerikába repült.

— Azt hiszem, Balbo félig-meddig költő — fejeztem be a tudósításomat. — A terem mindegyik falán mondások és jóslatok veszik körül.

— A legtöbb repülő ilyen — felelte Mussolini. — Különbönbönb könyvet is írt, egyáltalában nagyon tehetséges.

— Csak az a kár, — jegyeztem meg — hogy ebben a házban 90 százalék hadirepülők kormányoznak és mindössze 10 százalék erejéig foglalkoznak a repülőutazásokkal. Ez a gondolat mindig elrontja az ember örömét, amelyet a technika láttára érez.

— ön mindenütt kísérteteket lát — felelte Mussolini és gúnyosan nézett rám.

— Én csak arra emlékszem vissza, amit valamennyien átéltünk.

— Olvastam az ön „1914 július“ című könyvét, melyben két tucat mindkét pártbeli államférfi ostobaságait és bűneit vázolja — jegyezte meg most Mussolini. — Mindez jól van leírva. És én a diplomaták intrikáin túl, vagy ha jobban tetszik: ezek alatt, mégis mélyebb okokat is látok, melyek a háborúhoz vezettek. Ön maga is mondja, hogy csak a júliusi eseményeket akarja vázolni, nem pedig ezeknek a lassú fejlődését. Igen, a háború kényszerűség lett. Túlságosan sokféle ok, túlságosan sok feszültség volt felhalmozva: a drámának ki kellett fejlődnie. Felidéztek az ördögöt és mikor jött, már nem tudtak megszabadulni tőle.

— És mégis, Ön maga is azt írta egyszer, — válaszoltam erre neki — hogy a háború előtti európai kormányok nemtörődömsége, mellyel az összes aggályokat félredobták, az emberiség szégyene volt. Hiszen még Ön maga is azt írta 1914 júliusában: „Abasso la guerra!“ Hogy Ön közben megváltoztatta a nézetét, azt csak elméleti tudósok vehetik rossz néven. Aki ezek között az események között sohasem változtatta meg a nézeteit, csak azt bizonyítja vele, hogy meghajol a realitás hatalma előtt. A dolog azonban az indokain múlik: és én szeretném megismerni az Ön cselekedeteinek az indokait. Marchese N., a Versailles! megbízottak egyike.

tegnap azt mondta nekem, hogy Olaszország legfőképpen azért indult a háborúba, mert félt az éhhaláltól, amelynek az országot az angol flotta sokkal inkább kitette volna, mint Görögországot, melyet eleinte békében hagytak.

Mussolini mind a két karját az asztal lapjára tette és előrehajolt; ez nem volt harci állás, hanem gondolatait összefoglaló és határozott mozdulat volt, amelyet csak higgadt és tisztafejű embereknél lehet látni.

— Az ok, melyet Ön megnevez, — így kezdte a mondani-valóját — tényleg közrejátszott, de nem volt döntő. Ami fél-szigetünk helyzete persze már földrajzilag is veszedelmes volt. Az én gondolataim azonban már ebben a kérdésben is forradalmi gondolatok voltak. A semlegesség! nyilatkozat volt az első forradalmi tény a kormány ellen, mert hiszen a kormányt elméletileg szerződések kötötték a központi hatalmakhoz. Hogy a szerződéseket gróf Berchtold megsértette, azt tudja.

Így válaszoltam:

— Ha Olaszország akkor oly mély történelmi érzéseket táplált Franciaország iránt, miért nem akadt senki, aki emlékeztetett volna arra, hogy Franciaország Villafrancában Olaszországot a győzelem jutalmának a felével megrövidítette, míg ellenben Poroszország volt az, amely 1866-ban és 1870-ben Ausztria és Franciaország ellen viselt háborúival egyáltalán először teremtette meg a lehetőségét annak, hogy Olaszország egyesülhessen.

Mussolini bólintott és így felelt:

— Ez teljesen igaz. Ez ellen azonban egész sereg erkölcsi ok szólott, mindenekelőtt az invázió. Franciaországot abban az időben nagyon szerették és a francia propaganda demokráciával, szabadkőművesekkel és egyéb elemekkel dolgozott. Mindenekelőtt gyűlölték a Habsburgokat és mi a valóságban nem is Németország ellen, hanem ő ellenük indultunk háborúba. Az áramlatok különbözőek voltak, de összefolytak: a nacionalisták az ország megnagyobbodását, a demokraták Trientet, a szindikalisták a háborút akarták és ezek között állottam én, hogy a háborúból azután kifejlődjék a forradalom. Ez volt az első alkalom, amikor a nemzet legnagyobb része egységes aktív elhatározásra jutott, a parlamenti férfiakkal és a hivatásos politikusokkal szemben. Ez kedvemre való dolog volt.

— És nem kaphatták volna meg mindezt olcsóbban is? — kérdeztem tőle. — Ha a szocialisták Berlinben és Párizsban minden fenntartás nélkül az uralkodó pártokkal tartottak, úgy ez pragmatikusan nézve ugyan megbocsáthatatlan, abban az időben azonban érthető volt, mert mind a két országban azt hitték, hogy a másik támadja meg őket. Egyedül Olaszország volt abban a szerencsés helyzetben, hogy felfegyverezve nézze végig a háborút és aztán a békekötésnél, érintetlen hadseregével, egyedül a kimerült győztesek pusztá megfenyegetésével, érje el a győzelem díját. Miért nem ezt az utat választotta Olaszország? Önöknél akkoriban sokat írtak a nemzet becsületéről. A becsület volt-e hát, amely Önöket arra kényszerítette, hogy megverekedjenek?

— A semleges mindig ellenszenves, mint az, aki elbújik, hogy ne kelljen harcolnia — felelte Mussolini. — Ez azonban csak az első, a szentimentális ok volt. A fontosabbik kétségtelenül az a megfontolás volt, hogy győzzön ám bárki, mi végül is egy koalícióval fogjuk szemben találni magunkat. Ha Németország győzött volna, sohasem bocsátotta volna meg a semlegességet és az entente még sokkal nagyobb megvetéssel bánt volna velünk, mint ahogy ezt velünk, még mint szövetségeseivel is, meg merte tenni Párizsban. Avval a lehetőséggel kellett tehát számolnunk, hogy egyedül kell egy sereg állam ellen harcolnunk, még ha azok el is voltak fáradva. A harmadik, az én legszemélyesebb okom, Olaszország újjászületése volt, amelyet reméltem és amelyet el is értem.

— De hiszen a saját pártja volt az, — vettem közbe — amely az ország szellemét felbomlasztotta vagy legalább is meglazította! Jó, ön elhagyta a pártot és azt írja: „szabad voltam“. Azt jelenti ez, hogy megszabadult a dogmától, vagy pedig azt, hogy megszabadult a párttól?

— A párttól, — hangozott a válasz. — De mint korábbi szociálista is, ellent kell mondanom önnek. Nálunk a szociálizmus, szemben a többi országokkal, egyesítő elem volt. Ezt minden olasz történetíró is elismeri: egy gondolatért és egy nemzetért harcolt. 1892-től, amikor a génuai kongresszuson a szocialisták különváltak az anarchistáktól, 1911-ig, tehát teljes két évtizeden át, a mi szociálistáink az egységes Olaszországért küzdöttek. Azután jöttek a viták és az irányzatok és jött velük együtt a décadence. Ekkor gondoltam arra, hogy egy nagy mozgalomnak, amely az egész népet

áthatja, a nemzet egységét kellene erkölcsileg megerősítenie, a szocializmussal, vagy akár nélküle.

— No és ha a német és a francia szociálisták a háború ellen foglaltak volna állást, vagy legalább is a hitelek nem szavazták volna meg? — tettem fel újból a kérdést.

— Ez egészen más helyzetet teremtett volna — kiáltott fel élénken Mussolini. — Ha ők ezt megtették és ehhez tartották is volna magukat, akkor minden másképp alakult volna.

— Mit gondolt, mikor Jaurés-t megölték?

Mussolini szünetet tartott:

— Ismertem őt — mondotta aztán. — Mikor megölték, azt gondoltam, hogy ez olyan tény, amelyet az események végzetszerűsége hoz magával.

— Vájjon ön nélkül semleges maradt volna-e Olaszország?

— Hárman voltunk — felelte. — D'Annunzio, aki az ifjúságot, az egyetemeket borította lángba, miután navejával évek során át lelkesedést keltett a flotta iránt; azután Corridono, aki a munkások tömegeit vezette s később elesett és végül én, aki felforgattam a szociálisra pártot.

— Mikor a párt önt kizárta, — mondtam neki — Ön a terem ordítása és fütyülése közben állítólag így kiáltott fel: „Gyűlöltek, mert még mindig szerettek!” Szép kijelentés. Megtette?

Mussolini bólintott, én pedig visszatértem az ő nacionalista kezdeteire. így válaszolt:

— Már 1911-ben, még mint szociálisra, azt írtam egy ízben, hogy Trient gordiusi csomóját csak karddal lehet kettévágni. Ugyanabban az időben írtam azt is, hogy a háború csak a forradalom előjátéka. így a háború elején könnyű dolgom volt, mikor az orosz és a német forradalmat nyilvánosan megjósoltam.

— ön a „két Németország“ benyomása alatt állott és elhitte az összes embertelenségeket.

Mussolini bólintott:

— Német irodalommal és zenével ezekben az években is tovább foglalkoztam, ugyanakkor azonban elhittem a belgiumi borzalmakat is. Később azonban, amikor a cáfolatukat hallottam, bizonyos belga körök bámulatára a szenátusban ezt nyilvánosan is beismertem. Ezek a szörnyűségek, egész

egyszerűen nem a németek, hanem a háború kegyetlenségei voltak. Egy olasz protestáns lelkész, aki Amerikában lakik, a háborúban Belgiumba küldtek, hogy a német embertelenségekről bizonyítékokat vigyen át Amerikába. Ez a lelkész furcsa levelet intézett hozzám: azt írja benne, hogy mindenütt kereste a kegyetlenkedéseket, mert szüksége lett volna rájuk, a háborús propaganda céljaira. „Hónapokig kutattam, de sajnos, egyetlenegy kegyetlenségre sem bukkantam.“

— Ön tehát az ön háborúját és az ön forradalmát csinálta. Mind a kettő győzött. Nos, engedje meg, hogy Nietzsche szellemében, aki az ön nézeteit és az enyéimet összeköti, feltegyem a kérdést: ugyan melyiket tekintette a legmélyebb oknak? A tridenti osztrák közigazgatás nem volt rossz, és ön mégis állandóan támadta az olasz bürokráciát. Az erőszakos megoldást tehát csak úgy tudom megérteni, hogy ön maga akarta ezt a közigazgatást irányítani, ezt a kormányzatot átvenni. Vájjon mindenekelőtt az volt-e a szándéka, hogy Olaszországot a saját elképzelése szerint alakítsa át?

— Igen, így történt — mondotta határozott hangon.

— Jó, hogy mondja — válaszoltam. — Ilyen esetben a legtöbben félnek és frázisokat használnak.

Mussolini sötéten nézett rám és így szólt:

— Én sohasem keresek alibit.

Útban a hatalom felé.

Mussolini halaványan és rosszkedvűen ült lámpája alatt, kezében zörgött az újságpapír, mikor befejeztem húsz méter hosszú vándorlásomat, mely az ajtótól az íróasztaláig vezet; mellette, az íróasztalon, amely máskor mindig olyan sima, mint a tükör, vastag aktaköteg hevert. Miután ezenkívül tudtam, hogy az a két úr, aki egy perccel előbb eltávozott tőle, egy nagy bank igazgatója volt, így szóltam hozzá:

— Ön ma fáradt. Akarja a beszélgetést inkább elhalasztani?

— Át kellett lapoznom a Banca di Roma mérlegét — mondotta és kezére támasztotta a fejét. — Beszélgessünk csak tovább. Ez fel fog üdíteni.

Kimerültsége abban jutott kifejezésre, hogy szokatlanul röviden és élesen felelgetett. Azt kérdeztem tőle:

— Nem voltak-e a háborúban is ilyen pillanatai, amelyekben elfáradt vagy kétségbeesett volna? Cikkeiben, különösen azokban, amelyeket a háború után írt, olyan keserűen beszél a testvériességről, hogy csalódást olvasok ki belőlük, melyet a történetek, sőt még a győzelem fölött is érez. Egy ízben valami olyasmit írt: „A hanyatlás magvát még a győztes nemzet is magában hordja.“ Ez majdnem túlságosan filozófiai tétel ahhoz, hogy aktív embertől származzék.

Mussolini lebiggyesztette az ajkát és üres tekintettel pillantott rám, mikor így válaszolt:

— Vájjon nem kell, hogy az ember néha elfáradjon, mikor ez a hanyatlás a győzelem után még éveken át is eltart? Mindegyik nép hősiességét erőfeszítéseket tett és nekünk mégis úgy tetszik, mintha a jutalom kisiklott volna a kezünkől.

— Érthető, hogy úgy érzi, hogy Párizsban megcsalták — jegyeztem meg. — De miért beszélnek ön és a hívei a „sacrificato Fiume“-ről, csak azért, mert tegnapi barátaik, a szövetségesek megtartották maguknak? Valaki, aki akkoriban nagy szerepet játszott, azt mondta nekem, hogy Fiumét csak később, népszavazás dobta volna a vitába. Orlandot, ezt a par excellence parlamenti férfit ez a kérdés azonban mágikus erővel vonzotta, csak azért, mert akkoriban népszerű jelszó volt. Miért avatták Fiumét szentté rögtön a háború után, mintha az olasz történelemnek és kultúrájának olyan székhelye lett volna, mint Firenze, vagy Bologna?

Mussolini még mindig komoran nézett maga elé és így szólt:

— Ez egyáltalában nem volt parlamenti trükk. Fiume olasz város volt és a mi számunkra épp oly drága, mint mind-egyik más. Ott is voltak irredenták, mint Triestben és Trientben, akik hozzánk kívánczoltak.

Megemlítettem azt a sok fiumeit, akik D'Annunziot egyenesen visszautasították.

— D'Annunziót a nép isteníttette! Az ilyen helyzet természetesen 12 hónap múlva nyomasztóvá válik. Afölött azonban nincs semmi kétség, hogy Fiumét D'Annunzionak köszönhetjük.

Mussolini mindezt röviden, komoran, minden belső megindultság nélkül mondta, mint pusztán történelmi igaz-

A FASISZTA ÜDVÖZLET

ságot, melyet el kell ismerni. A békekötésről kezdtem beszélni, idéztem néhány véleményt az akkori delegátusok köréből és ezt a kérdést tettem fel:

— Olaszország veszteségeit a békekonferencián Orlando személyes hibájának tartja? Talán a jellemében volt a hiba? Ha az ember bizonyos fasisztákat hall, azt hiszi, hogy a legutolsó ember.

— A diplomáciai helyzet volt gyenge. Párisban talán mások is kudarcot vallottak volna.

— Miért akkor hát ez az általános elkeseredés? — kérdeztem ismét. — Ha a győzőket a történelem szemével vizsgáljuk, akkor Olaszország az egyetlen ország, amely a saját külön ellenségét nemcsak megverte, hanem fel is oszlatta.

— Ezt tudjuk.

Mikor láttam, hogy ezen az úton nem jutok tovább, rátereltem a beszélgetést ennek a korszaknak a szociálistáira, hogy felingereljem:

— Tulajdonképen ugyanez történt önnel személy szerint is — mondtam neki. — Ön az egyetlen, aki feloszlatta a saját külön ellenségét. De vájjon mit bizonyít ez a rendszer ellen, ha a szociálisra vezető és tömegek 1918—1921 között gyengéknek bizonyultak? Nem akadtak-e talán Önöknél is tehetségtelen tábornokok és íme, csapataik mégis győztek?

— Akadtak egyesek, a szociálistáknál azonban mégis csak a tömeg volt az.

— És ezt a tömeget csak a saját eszközeivel lehetett legyőzni? Az „Avanti” elégetése, a távíró szétrombolása, mindez nem orosz taktika volt?

— A hasonlóság nagy. A taktikánk orosz volt.

Evvel a katonai természetű feleletessel, amely tőle különben idegen, a kimerültségét akarta leküzdeni és talán a katonai tárgyú beszélgetés jellegének is így akart megfelelni. A válaszadás új formája, — gondoltam magamban — amely rövidege révén csak még határozottabb. Átmenetet kerestem és azután azt kérdeztem tőle:

— Csakugyan le akart mondani 1921-ben új pártjának a vezérségéről?

— Nem — felelte, még mindig morogva és röviden, mint azelőtt. — Azt követeltem, hogy tegyék magukéivá az eszméimet, vagy pedig megyek. Arról volt szó, hogy tömegből pártot kell csinálni.

— Miért várt hát akkor még egy évig, mikor az emberei közül sokan meg akarták kezdeni a harcot?

— Hiba lett volna.

— Akkoriban, — mondtam neki, — egyik barátom jelentése szerint ön a Wilhelmstrasse-ban tett látogatása alkalmából állítólag a következőket mondta: „Olaszországban ezidőszert csak két erő van: én és a király.“

— Mondtam ezt.

— Mikor azután a Facta kormánynak 1922 őszén elküldte feltételeit, bizonyos volt benne, hogy vissza fogják azokat utasítani?

— Bizonyos voltam benne. Csak időt akartam nyerni.

— Hát arról ugyan vájjon mi a véleménye, hogy tábornokok, mint az a négy, aki a „Marcia su Roma“-ban is részt vett, megszegik esküjüket és forradalmat szítanak, hogy valami új vállalkozáshoz csatlakozzanak?

— Bizonyos történelmi válságokban megeshetik.

— A kiáltványát már előre lanyomatta. Nem volt az az érzése, hogy elébe vág a sorsnak?

— Egyetlen pillanatot sem volt szabad elveszítenünk.

— Hát azt hogy magyarázza meg, hogy Róma megvételenél semmi ellentállásra sem akadt? Ugyanaz a színjáték játszódott le, mint minálunk, november 9-én.

— Mert az okok is ugyanazok voltak: az elavult rendszer.

— Azt beszélik, a király már aláírta volt az ostromállapotot?

— El volt határozva. De a király két ízben is megtagadta az aláírást.

— Biztosra vette a győzelmet arra az esetre is, ha a király megmaradt volna a szándéka mellett és ön ellenállásra talált volna?

— Kezemben volt a Pó völgye, amelyben Olaszország sorsa mindig eldőlt.

— Hogyan bírta ki Ön, a katona, hogy az utolsó hetekben ilyen távol volt az akció középpontjától?

— Milánóból küldtem a parancsaimat.

— Meg volt lepve, mikor azután megkapta a király táviratát, hogy vegye át a kormányt, vagy pedig várta ezt a felhívást? — kérdeztem tőle tovább.

— Vártam.

— És amikor úton volt Róma felé, olyan hangulatban volt, mint a művész, aki hozzákezd a művéhez, vagy mint a próféta, aki elhivatottságot érez?

— Olyan hangulatban voltam, mint a művész.

Most már azután mégis csak túlságosan röviden válaszoltam és így, hogy felvidítsam, egy anekdotához folyamodtam:

— Emlékszik arra, amit Napóleon mondott a fivérének, mikor az államcsíny után bevonult a Tuillériákba? „Hát itt volnánk. Most csak azon múlik a dolog, hogy maradjunk is.“

Ez a történet azután már egészen az ő szája íze szerint hangzott: találva érezte magát, nevetett, egy csapásra megszűnt a nyomás, amelyet a bankigazgatók látogatása idézett elő. Mussolini ismét visszatért a fogalmazás és hang komolyságához és amikor belső előkészületei iránt érdeklődtem, melyekkel a vezető szerepére készülődött, az asztal szélére tolta a vastag bankmérleget, két karját maga elé helyezte az íróasztal lapjára és így szólt:

— Fővonasokban tényleg készülődtem rá, részletekben azonban nem. A feladatok eleinte nagyon is torlódtak. Az első teendőm az volt, hogy 48 óra alatt 52.000 forradalmár katonát távolítsák el a fővárosból és megtiltsam ezeknek az izgatott ifjaknak, hogy bármihez is nyúljanak. Ezekben az első napokban az összes elhatározásokat meg kellett hozni, hogy a gép meg is induljon. Amellett nem voltam tisztában a közigazgatás mechanizmusával. Néhány előkelő hivatalnokot azonnal elküldtem, de sokat meg is tartottam közülök. Akit ön „méltóságos úrnak“ nevez, annak rögtön, már az első héten, arra a meggyőződésre kellett jutnia, hogy velünk ugyan nem lehet tréfálni és eleinte éppen ezekre a veszedelmes szervekre kellett bízni magunkat.

— Épp ez a tény fosztotta meg igazi erejétől a mi német forradalmunkat is: a régi Geheimratok erősebbek voltak, mint az új vezérek és megcsalták őket, — jegyeztem most meg. — De hogyan épül fel egy új kormányzat: mint a szobor, vagy mint az erdei ház, amelynek a helyén előbb egy sereg fát kell kivágni, hogy helyet teremtsenek a számára?

— Ez érdekes is — felelte Mussolini, felélénkültén. — A legtöbb forradalom száz százalékkal kezdődik, azután az új szellem egyre jobban és jobban visszahúzódik, keveredik a régivel, sok ponton enged és nemsokára elérkezik az ötven százalékhoz, vagy még kevesebbhez.

— Németország esete — vettem közbe.

— Igen ám, de mi fordítva csináltuk — folytatta Mussolini. — Én ötven százalékkal kezdtem el. Miért? Mert a történelem azt mutatja, hogy a legtöbb forradalmár bátorsága az első ostrom elmúltával elpárolog. Koalícióval kezdtem tehát és csak hat hónap múlva küldtem el a katolikusokat. A forradalmárok a többi országokban lassacskán engedékenyebbekké váltak, nálunk évről-évre merevőbbek és határozottabbak lettek. A professzorok például csak a múlt évben esküdtek fel. A demokratákat elfogadtam úgy, ahogy vannak, a szociálistáknak megadtam a lehetőséget, hogy résztvegyenek a kormányban. Turati, aki tegnap halt meg, talán hajlandó is lett volna rá, de a Baldesi-ek e tutti quanti makacsságból elmulasztották a legjobb alkalmakat. Miután a nemzet teljes megújulása lebegett a szemem előtt, lassacskán kellett őket hozzászoktatnom és erejüket felhasználnom. Az oroszok ezt másképp csinálhatták: ők egy üres térséget találtak, amelyet azután tökéletesen kiirtottak, hogy a házat ismét felépítsék az erdő közepén. Hol tartanánk még azonban mi ma, ha előbb én is mindent lebontottam volna!

Mussolini felélénkült, a fáradtsága teljesen eltűnt.

— De az ellenségei is segítettek önnek, mikor kivonultak a parlamentből, — mondtam neki — vagy talán ezt Ön is akarta?

— Természetesen! — kiáltott fel. — Visszavonultak valamennyien az Aventinóra, már pedig ez a domb mindenkinék szerencsétlenséget hoz, aki felmászik rá.

— Mikor talált a forradalmi crescendóban több jóakaratot és tehetséget: az elején vagy később? — kérdeztem tovább.

— Később. Ma már hisznek is benne.

— És ezt előre tudta? Avval a gondolattal jött, hogy tíz évig fog ülni emellett az asztal mellett vagy tovább is?

Mussolini ironikus arcot vágott, miközben a szemgolyóit forgatta, mintha félelmet akarna kelteni, de emellett nevetett is, hogy ezt a félelmet mindjárt el is kergesse. Azután halkan, miközben egy titokzatos hangot csúfolt ki, így szólalt meg:

— Jöttem, hogy addig maradjak, ameddig csak lehetséges.

HARMADIK RÉSZ.

Beszélgetések a hatalom problémáiról.

Az emberekkel való bánásmód.

Másnap, mikor ugyanabban az órában, ugyanannál az íróasztalnál találtam, már régen visszanyerte egyenletességét és megingathatatlan türelmét. Pedig én gondolatban időközben ugyanazokon az utakon jártam, amelyeket talán ő is megtett, még pedig a közönségeseken, a hétköznapiakon. Gyakran kérdeztem magamtól, mikor vidéken falusi házban együtt voltam másokkal: vajjon mi történik a tegnap esti „jóéjszákát“ és a ma déli „jónapot“ között? Ugyanazok az arcok, ugyanazok a ruhák és mindegyik közülünk mégis idősebb. Helt egy nappal és időközben átélt valami hétköznapi dolgot, sőt talán valami rendkívülit is. Ez a férfiú, aki már napok óta ugyanabban a fekete zsakettben ül velem szemben, ugyancsak mozgalmas életre tekinthet vissza és mégis úgy látszott, mintha ebben az óriási teremben valamiféleképpen oda volna erősítve ehhez a hosszú asztalhoz, pedig tett száz és száz mozdulatot is. Azt hiszem, a véletlen, a váratlan elem hiányzik belőle, mintahogy egy szerkesztőség a maga ellentmondásait saival és a maga vitáival sokkal színesebb, mint a miniszter dolgozószobája.

— A hatalom mindamelltt, amit kétségtelenül hozott önnek, — kezdtem el a beszélgetést — bizonyára került is valamibe: fel kellett adnia az évek hosszú során át megszerzett lakhelyét, a nagy izgalmak után megtett éjszakai sétákat, az ellenzés örök báját, a szép érzést, hogy szabad igazságatlannak lennie. És ugyanakkor megkezdődött a reprezentáció

kötelessége, a küzdelem, hogyan tegye magát láthatatlanná. Azt hiszem, nem sokkal Róma megvétele után írta a szép mondatot: „Sátorból az ember beléphet a palotába, ha elkészült arra, hogy ha szükséges, ismét visszatérjen a sátorba.“ Azért mégis azt hiszem, nagyon nehéz lehet egy negyven év körüli férfi életét és szokásait ennyire megváltoztatni.

— Könnyebb volt, mint hinné — felelte Mussolini. — Milánóban szívesen éltem, de Rómának, melyet azelőtt csak vendégképpen ismertem, patétikus varázsa van a számomra. A történelmi talajnak, amelyen az ember dolgozik, mágikus ereje van. Az a tudat, hogy Rómában élek, ebben az évtizedben egész sereg gondolatot ébresztett bennem. Ha láthatatlan akarok lenni, körül vesz a Villa Torlonia kertje, ahol lakom és az egyetlen előny, amelyet a hatalom a magánéletemnek juttatott, az, hogy van ott egy szép lovam. Nem változtattam az életmódomon sem, csak még mérsékeltebbé lettem; még inkább csak zöldségféléket eszem, mint azelőtt, bort csak nagyon ritkán iszom, de ezekből a szokásokból nem állítok össze semmiféle vallást vagy morált, sőt inkább támogatom Olaszországban a borivást. A szórakozásokat, melyeket a társaság nyújt, már kezdettől fogva elkerültem, mert miután ennél az asztalnál egész nap emberekkel dolgozom, nem ajándékozhatom el sem az estémet, amikor egyedül dolgozom, sem az éjszakámat, amelynek az álmára feltétlenül szükségem van. Körülöttem mindig rend és pedantéria uralkodott, amelynek fegyelme alatt dolgozom; szerkesztőségi íróasztalom éppen úgy el volt rendezve, mint ez itt és a napom már akkor is száz apró részre volt osztva, hogy minél többet csomagoljak belé.

— Ez goethei technika, melyet itt kifejt — vettem közbe. — Egy idevaló nagykövet a minap az Ön munkateljesítményéről ezt a lefegyverző nyilatkozatot tette: „A dúcének persze könnyebb a dolga, mint a mienk, neki nem kell társaságba járnia. Ha nem volna ez a kötelezettség, én is tudnék annyit dolgozni.“

Mussolini nevetett és így folytatta:

— Erre az életmódra állandó magányos életem készített elő. Nem is tudnék másképen élni. Csak a rossz időtől szenvedek és ezen azelőtt az éghajlat változtatásával próbáltam segíteni. Persze az állam-raison megszorítja az embert. De viszont: ezért állam-raison!

— Csodálatos, hogy a hatalom mennyi lemondásra tanítja meg az embereket — jegyeztem meg.

— Mint minden szenvedély — felelte halkan.

— Melyik szenvedély erősebb? — kérdeztem. — A forradalom vagy a felépítés?

— Mind a kettő érdekes — válaszolta rögtön. — De ez az ember életszakától is függ, amelyben az egyiket vagy a másikat csinálja. A 40 vagy az 50 éves férfiú bizonyára inkább építeni akar, különösen akkor, ha a másik már mögötte van.

— Ebben a tekintetben az ön pályája eltér a többi hasonlótól. Bismarck vagy még Victor Emanuel is, csak évtizedek múlva érték el az ő Rómájukat és ezzel be is fejezték a főművet, amelyet ön éppen ott kezdett el. Annál kevésbé értem, hogy a fasizmus az építkezés tíz éve után még mindig állandó forradalomról beszél. Ez Trotskijnak az „állandó forradalomról“ szóló elméletére emlékeztet.

— De más okai vannak — felelte Mussolini. — Nekünk szükségünk van a szóra, mert a tömegre misztikus befolyást gyakorol. Sőt még komolyabb szellemekre is buzdítólag hat. A hétköznaphból kivételt létesít, a kis embernek pedig azt az érzést adja, hogy rendkívüli mozgalomban vesz részt. A fölépítés azonban azonnal megkezdődött. Nehéz dolog volt például ezer és ezer lelkes katonából ismét rendes polgárt csinálni. Forradalmat lehet ugyan végigvívni katonák nélkül is, de katonák ellen sohasem. Forradalom lehetséges a semleges hadsereg mellett, de sohasem a hadsereg ellen. Azonkívül az első évben 150.000 fasisztától kellett megszabadulnom, hogy intenzívebbé tegyem a pártot. Csak később foghattam hozzá ahhoz, hogy a javát ismét igénybevegyem és az erőszakot így alakítsam át egyre inkább és inkább renddé.

— Hol talált ebben a munkájában legnagyobb ellentállásra? A nemességet szemben találta magával?

Mikor az ember ilyen témákat üt meg, melyeket ő már százszor is végigjártzott, egy pillanatra felemeli az ajkát, mint a karmester a pálcáját, annak a jeléül, hogy azután egy bizonyos helyen be fog inteni. Gyorsabban kezdett el beszélni, mint máskor:

— A legfelső rendek ellenállottak, de a nemességgel nem volt baj. A nemesség nálunk nem külön kaszt, mint a porosz junkerek, hanem egész népies; Colonna herceg a kocsisával társalog.

Régi bajtársairól kezdtem beszélni, hogy ki tudta-e mindnyájukat elégiteni és hogy vajjon általában számárlétra nélkül léptette-e elő a tehetséges embereket?

— Régi bajtársaimat, he megérdemelték, vezető állásokban helyeztem el, — felelte. — Korhatár nálunk nincs, sem felfelé, sem lefelé, általában azonban jobban szeretem az ifjúságot. így tehát akkoriban nagy felelősséggel ruháztam fel a kiváló fiatal erőket: Grandit, Stefanit, Volpiti, Gentilét és másokat, figyelemmel kísértem tetteiket, beszélgetés közben ellenőriztem őket és boldog voltam, ha meg is valósították ötleteiket.

— Az ilyen embereket felülről könnyebben megfigyelheti, mint két emelettel lejjebb — jegyeztem meg. — Mit tesz azonban a gyanúsítás ellen, amellyel a közös főnök előtt egyik a másikat illeti? Hogy ismeri fel bizonyossággal valamelyik hivatalnok hűségét vagy hűtlenségét? Hogyan védekezik az előkelő vagy a szerényebb hivatalnokok megtévesztő viselkedésével szemben? És hogyan lát a bemutatkozó új egyén titkos szándékainak a fenekére?

Mussolini ide-oda forgott a székén, mert órák hosszat tartó értekezletek után mégis csak nehezebbre esett az ülés és beszélgetéseink alatt sohasem állott fel, hogy fel és alá sétáljon. Most észrevettem, hogy hogyan bontja széjjel kérdéseim tömegét, hogyan teregeti ki őket szép rendben maga elé, mielőtt válaszol rájuk:

— Ezelőtt az íróasztal előtt két szék áll egymással szemben, amelyek közül az egyikben most ön ül. A két veszekedő hivatalnokot erre a két székre ültetem és elmondatom velük panaszaikat; tőlem egyforma távolságban vannak, de egymás szemébe kell nézniük. Mikor az állam vagy a párt valamelyik hivatalnoka ellen gyanú merül fel, ez előtt az asztal előtt védekezhetik, ha az esete könnyű. Ha az esete nehéz, akkor csak írásban terjesztheti elő védekezését. Időnként azután megfigyelem embereim magánéletét, kézírását is, az arcukat pedig mindig, hogy megbízhatóságukra nézve következtethessek. A jelszavam az, hogy türelemmel kell őket meghallgatni és igazságosan cselekedni. Új emberrel, aki ide belép, nem azt kérdem először, hogy mit használhat nekem, hanem azt, hogy milyen hasznot kereshet nálam.

Azt kérdeztem most Mussolinitól, hogyan védekezik hamis adatok és titkok elárulása ellen.

— Az országban a legtöbb hatóság derék fasiszták kezében van. Amit ezek nem tesznek meg hűségből, azt megteszik félelemből, mert tudják, hogy ellenőrzik őket. Az áru-
lást borzasztóan büntetem, de rendkívül ritkán fordul is elő, mert bizonyos iratok nagyon kevés kézen fordulnak meg.

— És hogyan védekezik a modern világ legveszedelmesebb emberei, a szakértők ellen?

— Többnyire kettőt ültetek le erre a két székre, — olyanokat, akiknek a tervei különbözőek. Az a veszély persze megvan, hogy a bank- vagy a hadseregszakértő a kormány fejét olyan döntések elé állítja, amelyeknek az alapjaival nincs tisztában. Ilyenkor nincs más segítség, minthogy az ember maga mélyed el a matériában és megpróbálja lassacskán elsajátítani. Külsőleg ezt az egész forgalmat a gyorsaság könnyíti meg. Az összes formai ostobaságokat, az irodalmi bürokráciát már az első napon eltöröltem.

Mussolini most egy aktát nyújtott át hozzám.

— Íme, itt láthatja a földművelésügyi miniszter egyik jelentését és az én megjegyzésemet, amellyel visszaküldöm neki és felülvizsgálatra utasítom. A kézfogás is megszűnt nálunk, a római köszöntés higiénikusabb, esztétikusabb és rövidebb.

Ezek után a külső részletek után a lélektaniakra tértem át és azt kérdeztem tőle:

— Hogyan mennek lépre az emberek: megbecsüléssel-e, vagy pedig inkább pénzzel? Dícsérettel-e, vagy pedig követelésekkel? Erőszakkal vagy fölényel? És vajjon egyáltalában lehetséges, hogy olyan országban, ahol nincs sajtószabadság, a kormányfő értesüljön az ország általános hangulatáról?

Erre az utolsó kérdésre Mussolini összehúzta szemöldökeit és bizalmatlanul nézett rám, mintha azon gondolkodnék, hogy vajjon ki adta a számba ezt a kényes kérdést. Ez > azonban nála csak egy-két pillanatig tart. Akinek megadta a beszéd teljes szabadságának a jogát, annak könnyű dolga van, mikor ez a pillantás éri, mert Mussolini homloka utána rögtön kisimul és ő maga nyugodtan válaszol:

— Én az embereket inkább megbecsüléssel és rábeszéléssel nyertem meg, mint pénzzel és erőszakkal. Dícsérek, de mértékkel, mert a dicséret buzdítja ugyan az embereket, de gyorsan elszáll a hatása. Az igazság mindig a kút fenekén

van; ezt kell kimeríteni és megnézni, hogy milyen mély. Azt azonban vitatom, hogy ez könnyebb munka volna, ha a sajtó szabad, sőt azt is, hogy egyáltalában van sajtószabadság. A sajtó manapság mindenütt gazdasági és politikai érdekcsoportoknak engedelmeskedik. Nekem az információ több forrása áll rendelkezésemre: prefektusok, miniszterek, egyszerű polgárok. Lehet, hogy az igazság így lassabban derül ki, de végül mégis csak kiderül.

— Az egész igazság? — vettem közbe.

— Az egész igazságot nem tudja meg soha senki — válaszolta Mussolini. — Az általános hangulatról pedig egész sereg jel áll rendelkezésünkre. Mindenekelőtt gondosan ápolom magamban azt, amit hatodik érzéknek nevezek. Ez azonban meghatározhatatlan valami.

— És mégis akadnak esetek, amelyek azt bizonyítják, hogy az igazság néha milyen lassan jut el Önhöz — mondtam neki. — Ön a hivatalnokok hozzáférhetetlenségét az állami élet egyik alapjának jelölte meg. Oroszországban nyilvánosságra hozzák a korrupció eseteit. Nem tartja hasznosnak az ilyen tárgyalásokat? És mi a véleménye arról az orosz szokásról, hogy a minisztereket, mint a plátói államban, olyan szerényen fizetik, ahogy csak lehet?

— A mi minisztereink — felelte Mussolini — havonta három-négyezer lírát kapnak, kevesebbet tehát, mint a legtöbb demokrata országban. A hivatalnokok visszaéléseit éppen olyan szigorúan és nyilvánosan büntetjük, mint Oroszországban. Az a fasiszta, aki ilyen helyzetbe kerül, megöli magát. A livornoi párttitkár agyonlőtte magát, mert sikkasztott. A sanremoi podeszta a katakombákban agyonlőtte magát, a nápolyi Genio Civile igazgatója a tengerbe vetette magát és mind a kettő csak azért, mert idézést kaptak hozzá, anélkül, hogy bűnösök lettek volna. Amit a demokrata országokról olvasok, az azt bizonyítja, hogy a korrupció bizonyára azokban sem kisebb. Nincs olyan államforma, amely az emberi gyengéket kipusztítaná.

Most visszatértem az ő személyére és azt kérdeztem tőle, hogy emberismeretének hogyan veszi hasznát sajtó magánál?

— Ön ugyan szintétikus szellemnek mondja magát, ezenkívül azonban analitikus is. Feltételezem tehát, hogy gyakran gondolkodik ellenfelei eszejárásával. Mi történik

azonban, hogyha téved? Mit tart fontosabbnak: nyilvánosan beismerni a tévedést vagy fenntartani a tévedhetetlenség látszatát? Bismarck mondta egyszer, hogy bizonyos helyzetekben az államférfinak kell annyi bátorságának lenni, hogy kijelentsé: „Holnap esni fog az eső. “ Ha eltalálta, azt mondják róla, hogy nagy ember.

— Nálunk nincs tévedhetetlenség, — felelte Mussolini. — Én húszszor is tévedek és ilyenkor be is vallom. A körülmények nyomása alatt a helyzet állandóan változik, ha az ember még úgy beleképzei is magát az ellenfél akcióiba és reakcióiba.

— És ön ennél a játéknál többet titkolt el az emberek előtt, mint az emberek ön előtt? — kérdeztem.

Mussolini vette a ceruzát és egy darab papírra rajzolt egy alakot és annak az árnyékát; eközben ezt mondta, inkább saját magának: „Az ilyesmi mindig egy *X* marad.“

Mussolini most lehajtott fővel ült a lámpafényben, az élesre hegyezett ceruza hegyével megállott a rajz egyik sarkán, mint olyan ember, aki mindenben rendet tart, a papírt se gyúrta össze, mint mások az ilyen kitérők után, csak félretette, és rám nézett alulról felfelé, azzal a fürkésző pillantással, amelyet Homérosz v.TÓF[^]aticúr-nak nevez. Mussolini mindig eltereli a beszélgetést, ha olyan területre téved, ahol valamit a belső életéből kellene elárulnia, vagy az én esetemben, miután az irányítást nekem engedte át, újabb kérdésre várt, ami be is következett.

— Miért használja még ön is ezt a formulát: „ezt a szót: lehetetlen, nem ismerem?“ Hiszen jól tudja, hogy ismeri!

— Mert ha nem verjük az emberek fejébe, hogy lehetetlenég nincsen, — felelte, — akkor elalszanak és még egyszerű dolgoknál is azt mondják: lehetetlenek.

— És én mégis csak azt hiszem, hogy ezt a kifejezést csak mint argumentumot ad feminam lehet alkalmazni.

— Olyan nincs! — kiáltott fel élénken. — Erős emberekre az asszonyoknak nincs befolyásuk!

Most arra tértem rá, hogy milyen egészségügyi intézkedéseket tesz az emberekkel való érintkezésben és megkérdeztem, hogyan küzd a mindennapi izgalmak ellen; továbbá azt is, vájjon felkölteti-e magát éjjel.

— Az izgalmak ellen, — felelte — éhezéssel védekezem. Éjjel csak rossz hírekkel szabad felkelteni, a jók ráérnek reggelig. Az elmúlt tíz év folyamán csak három esetre emlékszem: a római postahivatal égésére, az albániai olasz bizottság meggyilkolására és az anyakirályné megbetegedésére.

— Megfigyelte, hogy bizonyos körülmények között vagy bizonyos órákban produktívabb, mint egyébkor?

— Igen, — felelte — ha járok. Néha két óra hosszat is sétálok a szobámban, fel és le, míg valami elhatározásra jutok, vagy valami formulázás megérik bennem, ötleteim leginkább este vannak. Éjfél felé. Mikor van azonban az embernek ötlete? Az én helyzetemben, legalább egyszer egy héten, ostobának kell lenni, vagy legalább is úgy tenni, mintha az volnék. Az ilyen napokon azután sokat megtudok. Ihlet? Jó, ha kétszer van egy évben.

A tömegekre gyakorolt hatás.

Húszezer ember tolongott a Piazza Venezián, egy tucat zenekar harsogott egymás ellen, a dalok, az emberek kiáltásai és ordítóása egymásba vegyültek, mert a fasiszták ünnepnapja volt és a vezérüket akarták látni. Maga a Palazzo, melyet ezúttal csak egy katonatiszt segítségével értem el, máskor hallgatag múltjába mélyedve, ma zsúfolva volt egyenruhákkal, melyeknek viselői a lépcsőkön és a termekben ide-oda rohantak. A duce egyedül volt a nagy teremben, de egyenruhát viselt. Egy király egyszer azt mondta nekem, hogy egyenruhában másképp gondolkodik, mint polgári öltözetben; úgy értette, hogy gyengébben. Azután azt is megfigyeltem, hogy az olyan tiszt, aki csupa polgár közé téved, éppen úgy jelmezben érzi magát és ezért feszélyezve van, mint az egyetlen polgár, akit zavar az, ha körülötte egyenruha van körülötte. Azt sem láttam még soha, hogy két tiszt filozofált volna egymással, mint ahogy két gondolkodót sem láttam boxolni, bár mind a kettő lehetséges volna. Mussolini gondolkodását, bár egyenruhában idegenebbül hatott, mint szakettjében, a szokatlan viselet egyáltalában nem változtatta meg. Miután ahhoz, hogy nyugodtan beszéljünk, a láрма és a várakozás odakint mégis

csak túlságosan nagy volt, elbeszéltem neki valamit Abesziniáról.

— Azonban azt hiszem, jobb lesz, ha megyek, — mondtam hirtelen. — Hiszen önnek mindjárt szónokolnia kell.

— Beszéljen csak, — mondta, — és folytatta velem vándorlásait a teremben, míg egy tiszt megkérdezte, vajjon kinyithatják-e már az erkély ajtait. Mussolini hozatta a sapkáját, felszólított, hogy a szomszéd ablaknál helyezkedjem el és a tüntetés után keressem fel ismét. Ahhoz, hogy a beszédjét mégegyszer átgondolja, már pillanatnyi ideje sem maradt. Mikor megpillantottam, hogyan lép a tömeg megmegújuló kiáltásai közepette az erkélyre, felismertem a profilját, azt a széles, atyai, meglegedett vonást, amely mindig akkor jelenik meg rajta, mikor konstruktív emlékekről beszél. Miközben perceként át lenézett a zúgó, morajló tömegre, olyan volt az arca, mint a drámaíróé, aki a színházba érkezik és ott találja türelmetlen színészeit, akik már alig várják, hogy megkezdődjék a próba.

A láрма egyszeri intésére azonnal megszűnt. Mussolini arca abban a pillanatban feszültté vált, erőteljes lendülettel staccato vetette a tömeg közé első szavait, mondott vagy harminc mondatot, melyek közül az utolsót már elnyelte az ujjongás. Mikor az erkély ajtait ismét becsukták, sűrű kiáltások hangzottak fel, nyilván közvetlenül a terem ajtaja előtt; ütemesen kiáltották: „Du-ce! Du-ce!“ — Mussolini kinyitotta az ajtót, amelyen vagy 60 fasiszta tiszt rohant be és körbe állta az íróasztalát. A párt titkárai voltak ezek, akik egész Olaszországból gyűltek itt össze. Ezen a családiás képen a tisztelet vagy éppenséggel a feszes tartás leghalványabb nyoma sem volt felfedezhető. A tisztek körül-vették és ő sorjában mindegyiket megnevezte, még pedig nem a saját, hanem a városa nevében, amelyet halk, sötét hangon ejtett ki, miközben az ujjával minden egyesre rámutatott. Némelykor tétovázott, ingadozott, néhányszor segítettek is neki, de a legtöbbet megismerte. Ügy tekintetek rá valamennyien, mintha atyjuk lett volna, bár akadtak közöttük, akik szerettek volna olyan fiatalok lenni, mint ő. Mikor azután római üdvözlettel el akart tőlük búcsúzni, az egyik felkiáltott: „Duce! Fényképezni!“

Mussolini elmosolyodott, a szolga behívta a fényképészt, akit a tisztek hoztak magukkal, a terem közepén csoportba

verődtek, miközben azok, akik hátramaradtak, sietve odatolták az íróasztal mellől a két széket, hogy rájuk álljanak; a fényképész rájuk világított és elcsattantotta a gépét: mindez derűsen történt, közben tréfák és vidám mondások hangzottak el, a csoport teljes odaadása és bizalma közepette, melyet vezére iránt érzett és melyet talán a vezér is érzett a csoport iránt. Végül is újabb éneklés és kiáltozások közben elvonultak.

Mussolini visszatért a munkahelyére, megállott a kandalló előtt, megpillantott egy rendjelet, amelyet a nagy tolongásban az egyik katonatiszt elvesztett, felemelte és leült. Azután csöngtetett és a húsz méteres távolságon át megkérdezte a szolgát, hogy hol vagyok. Kiléptem a sötét ablakmélyedésből, Mussolini elmosolyodott és én arra gondoltam, hogy a helyemen milyen könnyen megölhette volna valaki. Nem igaz ugyanis, hogy a dúcét úgy őrzik, mint a cárt. Az volt az óhaja, hogy a szónoklata és a tisztek fogadtatása után, mintha mi sem történt volna, ugyanott folytassuk a társalgást, ahol egy félóra előtt abbahagytuk: az Abesszíniáról szóló elbeszélésemnél. Én azonban ellenkeztem, megfigyeléseimről kezdtem beszélni és így szóltam:

— Ez a két jelenet meghatott. De leginkább azt szeretném tudni: mit jelent az ilyesmi az ön számára?

— Az enthusiasmus egy bizonyítékát, — felelte halkan.

— És mégis kegyetlen dolgokat írt a tömegről, — válaszoltam —: azt, hogy a nép öszentségét le kell ráncigálni az oltárról. Máskor pedig, ha jól emlékszem a szavaira, azt írta: „Nem hisszük a tömegről, hogy titkokat tudna felfedni a számunkra.“ Ha a tömeg az Ön számára nem fed fel semmit, akkor milyen hatása lehet önre? Kölcsönösség nélkül nem tudom elképzelni a hatást: egy ember és húszezer más ember között. Kérheti-e ön a tömegtől a fokozást és a feszültséget, — ahogy a fasizmust meghatározzák? És vajjon egyáltalában mennyi ideig tart az ilyenfajta pátosz?

Mussolini visszadült a homályba és amikor vele együtt a láncok és a rendjelek is eltűntek, most ismét a gondolkodó jelent meg előttem, akit kerestem. A hideg izzás, amely erős pillanataiban kiárad belőle, átszillogott hozzám. Láttam, hogy a közvetetten válasz helyett általános meghatározást keres, mert szünetet tartott, mielőtt lassan így szólalt meg:

— Az én szememben a tömeg, amíg nincs megszer-
vezve, csak annyi, mint egy nyáj juh. Távolról sem fogla-
lok állást ellene. Csak tagadom azt, hogy önmaga tudja
magát kormányozni. Hogyha azonban vezetik, akkor két
gyeplőn kell vezetni: az egyik a lelkesedésé, a másik az
érdeklődésé. Azt, aki csak az egyiket használja, veszedelem
fenyegeti. A misztikus és a politikai elem egyensúlyban
tartja egymást. Egyik a másik nélkül szárazzá válik, a másik
az egyik nélkül elszáll a zászlók lobogásában. Nem kíván-
hatom a tömegtől, hogy kényelmetlenül éljen. Ez csak keve-
seknek való. A kölcsönös hatás, melyről ön beszél, éppen
ebben áll. Ma a Piazzához csak néhány szót szóltam, amelyet
holnap már milliók olvashatnak, de azok, akik itt lenn állot-
tak, komolyabban hisznek abban, amit a fülükkel, szeret-
ném azt mondani, a szemükkel hallottak. Minden szónok-
latnak, amely a tömeghez szól, kettős oka van: tisztázni a
helyzetet és valamivel szuggerálni a tömeget. Éppen ezért
nélkülözhetetlen a szónoklat, midőn arról van szó, hogy
háborús hangulatot keltsünk.

— A tömegek kérdésében talán ma ön a legnagyobb
szakértő, — jegyeztem meg. — De mi marad azoknak, akik
nem érdeklődnek a tömeg mozgalmi iránt?

— Azoknak megmarad a reménység és az a gondolat,
hogy valamely szép dolognak a szolgálatában állanak. Én
30 év óta ismerem a tömeget. Milánóban Barbarossának
neveztek. Ott tudtam csak igazán az utcákat kiüríteni l

Sohasem hallottam még, hogy Mussolini valamit büsz-
kén mesélt volna el, csak most hangzott nagy büszkén,
amikor azt mondta: „az utcákat kiüríteni“.

— És ugyan mit jelent a tömeg soraiban a zene, mit
jelentenek bennük az asszonyok? A gesztusok és a jel-
vények?

— Az ünnepi elemet, — válaszolta ugyanazon a lendü-
letes hangon. — A zene és az asszonyok feloldják és köny-
nyebbé teszik a tömeget. A római köszöntés, mindezek a
dalok és felkiáltások, a dátumok és emlékünnepek nélkülöz-
hetetlenek ahhoz, hogy megőrizték egy mozgalom pátoszát,
így volt ez az antik Rómában is.

— Alit tart Coriolanusról? — kérdeztem, mert utolsó
szavai erre a gondolatra vezettek.

Mosolyogni kezdett, még pedig csak maga elé, azután hosszú szünetet tartott, ami nála ugyancsak nagy ritkaság és röviden csak ennyit mondott:

— Coriolanus legendás alak. A legjobb rajta Shakespeare drámája.

Ez után az elegáns kibúvó után elhagytam ezt a témát és átmenet nélkül kérdeztem tőle:

— Ön azt mondta nekem, hogy hónapokig készül a beszédeire. Mit változtathat tehát ezen az a perc, amelyben megpillantja a tömeget?

— Ez olyasvalami, mint az amerikai házak építkezése,

— felelte Mussolini. — Először is felépítik az egész vázat, az acélszerkezetet, azután kitöltik betonnal vagy téglával, vagy valami drága anyaggal, kinek mi tetszik. Annak a beszédnek, amelyet a mi októberi ünnepélyünkön fogok elmondani, már ma kész a váza, de csak ott, a Piazza légkörében, az ezrek hangja hallatára és szemei előtt fog eldőlni, hogy mivel töltöm ki: téglával, vagy márvánnyal, vagy betonnal, vagy mindezzel együttvéve.

Ez a hasonlat, melyet legrégebb foglalkozásából, a közműves mesterségből vett, tetszett nekem. Megemlítettem, hogy Lenin is valami hasonlót csinálhatott, mire Mussolini dicsérte Lenin művészetét, amellyel a tömeget fegyelmelte.

— A fasizmus — feleltem erre — oly gyakran beszél fegyelemről. Nekünk Németországban több is volt belőle, mint szerettük volna. És mi, akik az olaszokat 30 év óta tanulmányozzuk, attól tartunk, hogy túlságosan könnyű a válluk, hogy ennek az új mozgalomnak a terhét viselni tudja,

— attól félünk, hogy a fegyelem alatt nem lesznek olyan boldogok, mint eddig voltak és még talán a charme-jukat is elveszíthetik.

Mussolini erre felélénkült és miután megtámadtam, az igazi vívó művészetével, azonnal offenzívába ment át:

— Lehet, hogy Önöknek talán túlsók is jutott a fegyelemből, amelyben otthon részesültek, én mégis azt mondom: Olaszországból mi nem szándékozunk a régi Poroszország utánzatát csinálni, de a népünknek éppen olyan fegyelmzettnek kell lennie, mint volt az önké. Nálunk a nemzet koncepciója színhétikus, nem analitikus. Aki katonakorában

KÖNYVET ÉS FEGYVERT MUTAT MUSSOLINI A BALILLÁKNAK:
KÖNYV ÉS FEGYVER LEGYEN AZ EREJÜK

menetel, abból nem lesz kevesebb, mint ahogy ön és barátai írják, hanem megsokszorozódik mindazokkal, akik vele együtt menetelnek. Mi a kollektív élet pártját fogjuk, ugyanúgy, mint Oroszország és ezt akarjuk erősíteni is, az egyéni élet rovására. Amellett azonban nem jutunk el addig a pontig, amelyen az emberekből számokat csinálnak, hanem ott fogjuk meg őket, ahol a funkciójukat az állam életén belül teljesíthetik. A népek lélektanában ez nagy esemény, mert a Földközi tenger egyik népe csinálja, amelyet erre eddig alkalmatlannak tartottak. És az új charme ott van, a kollektív életben. Vagy talán másképen volt ez az antik Rómában? A köz társaságban a polgár is csak az állam életét élte és mikor a császárok korában ez megváltozott, elérkezett a décadence. Igen, éppen ez az, amit a fasizmus a tömegből csinálni akar: megszervezni a kollektív életet, közösen élni, dolgozni és harcolni, hierarchiában, nyájak nélkül. A közös élet embe riességét és szépségét akarjuk. Az idegenek persze csudálkoznak ezen! Az embert, mikor elérte a hatodik évét, bizonyos tekintetben elválasztjuk a családjától, és az állam a hatvanadik évében visszaadja neki. Higye csak el, az ember nem veszít vele semmit, csak megsokszorozódik mellette!

Mussolini egyszerre élénkebbé vált, mint a milyen lenni szokott, mert eljutott kedvenc gondolataihoz. Elérkeztünk tehát ahhoz a korláthoz, amely engem, az egyéniség szenvedélyes hívét ugyanúgy elválaszt Rómától, mint Moszkvától. Szükségtelen volt ellenvetéseimet kifejteni, mert hiszen Mussolini ismerte őket; de nem is képzelhettem volna el, hogy ennek a gondolatnak a vezérét, tíz évi szenvedélyes harc után, ki tudom tépni az álmaiból. Ezért csak ennyit feleltem:

— A mai fiatalság lelkesedik ezért a gondolatért, még pedig nemcsak Rómában. Mi, többiek valamennyien, szívesebben nem sokszorozódunk. Hogyha azonban a régi Róma veszti példa gyanánt, ha azt állítja, hogy a tömeg azóta semmit sem változott: akkor hogy állunk az emberiség úgynevezett haladásával?

— Ezt nehéz meghatározni — felelte Mussolini, egészen elhidegülve. — Olyan ez, mint a csigavonal. Sorel tagadja az emberiség erkölcsi haladását s csak a mechanikus haladást állapítja meg. Én azonban azt hiszem, hogy van

morális haladás is, csak nagy veszélyeknek van kitéve. Lassú léptekkel jár és gyakran elfárad. Azután meg: ugyan mi is az a haladás? Költők és filozófusok voltak a császári Rómában is. És már akkor is voltak a népek nagyszerű egészségügyi intézményei.

Mussolini az iratai közül egy cédulát keresett ki és átnyújtotta nekem; a pontos adatokat jegyezte fel magának arról, hogy Rómában hány nyilvános kút és fürdő volt a harmadik században.

— De nem volt Marconi, aki ma ezrek életét menti meg, ha vihar van — feleltem neki.

— Nem, Marconi nem volt — mondotta röviden és ismét megállapítottam, hogy ez a mindig visszatérő beszélgetés örökké terméketlen marad, mert az „emberiség haladása“ alatt mindegyikünk valami mást ért. Visszatértem tehát a tömegre:

— Ön egyszer azt írta, hogy nem szükséges, hogy a tömeg tudja is, miről van szó, — elég, ha hisz benne. Gondolja, tényleg, hogy a technika jelenlegi haladásában megvalósítható még a jezsuitáknak ez az alapelve?

Mussolini elszántan nézett a levegőbe.

— Csak a hit indítja meg a hegyeket, nem pedig az ész — felelte erre. — Az ész lehet műszer, de a tömeg motorjává sohasem válhatik. És ma még kevésbé, mint ezelőtt.

Az embereknek ma kevesebb idejük van gondolkodni. Hihetetlen, hogy a modern emberben mennyi készség van arra, hogy higgyen. Hogyha azután érzem, hogy a tömeg a kezében van, vagy elvegyülök közéje, úgy, hogy majdnem agyonnyom, akkor az az érzés támad bennem, hogy része vagyok ennek a tömegnek. És ugyanakkor mégis marad bennem valami idegenkedés, aminőt a költő érez az anyag iránt, melyet feldolgoz. Vájjon a szobrász nem zúzza-e össze dühében a márványt, mert úgy találja, hogy nem az lett belőle a kezében, aminek első látomásaiban megálmodta? És az én esetemben még az is előfordul, hogy az anyag fellázad a szobrász ellen!

Szünetet tartott és azután így fejezte be:

— A tömegben művészettel kell uralkodni, ettől függ minden.

A diktatúra veszélyei.

— Szabadság! — szólt Mussolini zengzetes, mély hangján. — Miután ismét és ismét visszatér rá, még egyszer meg kell állapítanom, hogy nálunk az egyén nincs megfosztva szabadságától. Sőt több is jut neki belőle, mint annak, aki el van szigetelve, mert az állam védelmezi, miután az egyén az állam egy része. A másik pedig még el is van hagyatva.

— És 1919-ben, mikor tehát már fasiszta volt, mégis szép szavakat írt bizonyos nyugati vívmányokról, — válaszoltam neki — „Az egyéniség szabadsága, annak a szellemnek a szabadsága, amely nem egyedül kenyéren él: szabadság, amely különbözik attól, ami Lenin vagy a porosz őrmesterek kaszárnyáiban uralkodik; mert ez csak a tizenegyedik század barbárságához való visszatérés volna.“

Mussolini hűvösen és nagy általánosságban válaszolt:

— Igyekeztünk ebből annyit megvalósítani, amennyi ma lehetséges.

— Akadna eszköz, hogy a világot erről meg is győzze?

Rám pillantott.

— Ha ön, — folytattam — miután négy éven át uralkodott ellenzékkel is, kritikával is, most, további hat év elmúltával, ismét felszabadítaná a sajtót és a kritikát.

— Ezt megtehetném, de haszontalan volna — felelte röviden. — Nem javítana a helyzeten. Mondottam már, a harc magukban a dolgokban rejlik.

Miután láttam, hogy ezen a ponton nem jutunk túl: Plátóról kezdtem beszélni és megkérdeztem, hogy miután ismételen idézte a görög bölcsét, hogyan gondolkodik az „állam“ fogalmáról? Mussolini hátrafordult, a mögötte lévő asztalon fekvő egyik kötet után nyúlt és felütötte Plato vas-kos könyvét.

— Érdekes, — mondotta a kötetben lapozva — hogy már Plátóban is megvolt az állam megszervezésének a gondolata. Látja? Harcosokat, papokat és munkásokat hasonlít össze az ember szerveivel: a harcos a kar, a pap az agy, a munkás a has.

— És még mindig a pap az agy? — kérdeztem tőle pusztán rosszakaratból te. ilyen kis játékokban Mussolini örömet leli. Csak ennyit felelt:

— A társaság ma sokkal vegyesebb.

Azután összecsukta a vastag könyvet és rátette mindkét karját. Íme, itt ült előttem a diktátor és az államra támaszkodott, melyet fogságában tart. A birtokló széles, nyugodt hangulata ömlött el rajta, mert ma teljes ellenzékben talált és bizonyos kedvteléssel várta az idegen látogató támadásait.

— Az egyetlen, amit ebben az államban ön talán kevésbé ismer, mint mi idegenek, az, hogy a polgárok félnek a feljelentőktől és a pletykázóktól — mondtam neki mindjárt. — Ebből támad a bizonytalanság érzése és a gyűlölet.

— Minden társadalomnak szüksége van a polgárság egy részére, amelyet gyűlölni kell — felelte derűsen. — Ebben a tekintetben persze hasonlítunk az oroszokhoz. De maga Jaurés, ez a par excellence szocialista írta egyszer egyik könyvében: „A forradalmat még akkor is meg kell védelmezni, mikor már tartja magát.“ Jaurés evvel az érveléssel védi a francia forradalmat, amely a „la loi des suspectes“-et alkotta és evvel a törvénnyel minden gyanús embert börtönbe vetett. Külömben pedig a német Hegeltől való ez a mondat: „A nép a nemzetnek az a része, amely nem tudja, hogy mit akar.“

— Mi az egész politikai Hegelt szívesen átengedjük a külföldnek, amely ma oly sűrűn idézi, különösen Oroszország — mondtam. — Néhány évszázadnyi diktatúra van mögöttünk, alatta sok tehetségtelen uralkodó és végül Bismarck 28 éve. Mi is történt csak, mikor elment, anélkül, hogy utódokat nevelt volna? Elpusztult egy sziklatömeg, amely alól egyszerre kibújtak a féreg.

— Mégis ő tette nagyvá Németszágot — felelte Muscolini és mosolyogva füzte hozzá: — különben azt hiszem, ezt az ön könyvében olvastam.

— Hiszen éppen ez az, ami bennünket nyugtalanít, mikor hatalmas diktátorokra nézünk: félünk attól, ami utánuk következik — válaszoltam neki. — Tudja ön, mit írt Bunsen Bismarckról? Azt, hogy Németszágot nagyvá és a németeket kicsivé tette.

— Lehetséges.

— Vagy a diktatúra talán olasz különlegesség? — kérdeztem tovább. De úgy látszott, hogy harci kedvtelésében ma nem lehet megintani.

— Talán. A mi országunk mindig a különféle egyéniségek országa volt. A régi Rómában hetven diktatúra váltotta fel egymást.

— Kár, hogy az ember halandó — jegyeztem meg erre. — Mikor, gondolom 1925-ben, ön megbetegedett, azt írta, hogy egyszerre minden problematikusá vált, mert nem lesz, aki pótolni tudja.

— Ez akkoriban volt — felelte. — Azóta hét év múlt el. Megpróbáltam a kormányzásba új embereket belevonni és próbára tettem őket. Ma már egész sereg kitűnő ember áll rendelkezésre, például Grandi, Balbo, Botai, Arpinati. Természetesen vannak történelmi helyzetek, amelyek nem ismétlődnek meg másodszor is, vagy, ha igen, akkor is csak nagyon szerény formában. A misztikus elemtől a politikai elemre tér az ember, az epopoétól a prózára. Ma minden intelligens és jellemes férfiú tud nemzetet reprezentálni és kormányozni. Persze meg vagyok győződve, hogy egy második számú duce nem jöhet mégegyszer — és Olaszország nem tudná elviselni, még ha jönne is.

Rápillantottam és így szóltam hozzá:

— Goethében ez áll: „A szellem mindig autochton.“ De... , , ,

Mussolini nagy szemekkel nézett rám és nagyon hangoosan így kiáltott fel: — „Igen ám! De ...!“ Hogy megmentsem a társalgást, az utolsó szalmaszálba kapaszkodtam és azt kérdeztem tőle:

— A biztosítékok tehát lényegileg a dinasztiaiban vannak?

— A dinasztia természetesen biztosítja a folytonosságot, a dinasztia automatikus elem — mondotta most ismét teljesen nyugodtan. — Le roi est mort, vive le roi.

— Ha igaz az, hogy Nitti 1920-ban a köztársaság elnöki méltóságára tört, vajjon az olaszok monarchista meggyőződése miatt vallott kudarcot? A németeknek évszázadokon át voltak királyai, akik mégis nyomtalanul eltűntek egy hét alatt. Olaszország sokkal fiatalabb és számtalan köztársaságból állott! , , ,

— De csak egyes részeiben volt köztársaság és akkor is csak rövid időre — felelte Mussolini élénken. — Az egész délvédek évszázadok óta királyokhoz szokott. Crispi, mikor elvált Mazzinitól, ezt írta híres levelében: „A királyság egyesíti a népet, a köztársaság széjjelválasztja“.

— A mi utolsó királyaink a hitre támaszkodtak — mondtam neki. — Második Vilmos és Ferenc Ferdinánd meg voltak győződve arról, hogy Isten kegyelméből való uralkodók és az igazi királyt én másképpen nem is tudom elképzelni.

— Manapság már az is lehet király, aki szkeptikus — mondotta Mussolini.

— Vonzotta-e önt ez a cím valaha?

— Ez a probléma sohasem érdekelt.

Mussolini olyan közönnyel mondta ezt, mintha új bélyegekről kérdezősködtem volna nála.

— 1925-ben ön azt állította az Aventinusra felvonult képviselőről, hogy a köztársaságot akarják?

— Nem akartak azok semmit.

— Tehát ön védelmezte meg a koronát? — folytattam. — Máskor viszont a korona védelmezte meg önt?

Mussolini eltűnődött és eközben arcán az a gondolkodó kifejezés jelent meg, amely mindig látható rajta, ha a karjára támaszkodva a földre pillant és azután lassanként a látogatóra emeli a szemét. Ilyenkor az alkotó ember nyugodt komolysága van rajta, akiről senki sem tételezné fel az anarchistát.

— Hogyne — mondotta aztán. — Hogyne. Nyugodtan lehet azt állítani, hogy megvédelmeztem a koronát. A kötelességem, hogy megvédelmezsem, de egyszersmind az érzésem is, mert tele vagyok a király iránti csodálattal. Sokat tartok felőle, úgyis mint hazafíró és úgyis, mint kultúremberről. Hogyne. Lehet a fordítottját is állítani. A korona megvédelmezte a kormányomat, alkotmányosan és lojálisán.

— Ha hallgatom önt, azt kell néha hinnem, hogy vannak még megelégedett országok és Olaszország bizonyos szellemi köreiben mégis az ellenkezőjét látom. Ezek nem annyira Önre haragusznak, mint azokra, akik a fasisztákon is túl akarnak tenni. Az olyan levél, aminőt például tegnap egy olasz költőtől kaptam, persze nagyon leveri a magamfajta embert: az állott benne, hogy igazság is csak ritkán tapasztalható, de szabadság nincs sehol.

— Költő — felelte Mussolini ironikusan.

— De hát nem ön maga adta meg a fasiszta államnak azt a jogot, hogy a polgárok kötelességeit egyoldalúlag megállapítsa?

— Ha az ember bizonyos feltételeket állít fel, akkor némely következtetéstől sem szabad visszariadnia — felelte általánosságban.

— Ez napóleoni logika és nincs is ellene kifogásom. De hogy fog ítélni a világ és az utókor? Nem tudná-e ön, hogy Napóleont minden cselekedete ellenére is még ma is azért ítélik el az emberek milliói, mert agyonlövötte az enghieni herceget?

— Ez igazságtalanság — felelte Mussolini. — De csupán epizód volt, amelyet a róla alkotott egyetemes ítélet körébe szabad csak foglalni. Ha egyebet nem csinált volna, csak ezt, úgy persze el kellene ítélni; és jobb volna, ha ez a passzívum nem állna ma a számláján. De éppen úgy el lehetne ítélni Cézárt is, hogy megnyúzatta Vercingetorixot. Az ő története is szebb volna e nélkül az epizód nélkül; azért mégis ostobaság efölött az óriás fölött emiatt pálcát törni.

— Talán az ilyesmi csak az önkényuralom következménye, ahol minden egy személyben összpontosul és ahol a túlbuzgó hívek az autokrata akarata ellenére is balkezes dolgokat követnek el. Mateotti megöletésére gondolok. Vájjon diktatúrák alatt az ilyen esetek nem történnek-e meg könnyebben?

— Politikai bűnök demokrata államokban éppen olyan gyakran fordulnak elő — felelte Mussolini teljesen nyugodtan. — Emlékezzék csak vissza arra a híres esetre, amely HI. Napoleon alatt történt; a francia köztársaságban is éppen elég titokzatos bűn fordult elő — és ha csak a fiatal német demokráciára néz, az utolsó évtizedben ott több ilyen bűnt talál, mint minden más országban.

NEGYEDIK RÉSZ.

Beszélgetések a hatalom területeiről.

Európáról.

— Vannak-e jó és vannak-e rossz népek?

Ez a kérdés fennakadt a levegőben, mint valami kis fehér srappellfelhőcske; láttam, hogyan repül át ajkaimról a hatalmas sötét asztal fölött Mussolinihoz, hogy végül is megakadjon fenn, a feje fölött. Ennek az élményekben oly gazdag teremnek a falai hallottak-e vajjon valaha is ilyen komikus kérdést? És vajjon nevettek-e volna rajta a pápák, akik itt székelték? De lehetséges az is, hogy ez a kérdés nem is volt olyan balga, sőt talán a külpolitika erkölcsi alapkérdése is lehetne, hogyha a külpolitikát fontosabbnak tartanánk, mint amilyenek a nagykövet szemüvegén át látszik, aki az országát a legtökéletesebbnek tartja a világon és azt hiszi, hogy az ország egyetemes célja kizárólag az ő pályafutása.

Mussolini nem nevetett és nem is intézett el az imperiálista goromba válaszával. Nietzschének ez a tanítványa, bár ő maga is condottiere, elemzi a dolgokat.

— Nincsenek jó és nincsenek rossz népek — felelte Mussolini. — De vannak népek, amelyeknek a temperamentuma vonzóbb, mint másoké. A döntés azonban természetesen szubjektív.

— A nép értékét, azt ami őt vonzóvá teszi, az ütközetben elért győzelmei határozzák meg? — kérdeztem azután.

— Nemcsak a győzelmei — felelte. — De a győzelmei az értékének az alapjai. Vagy legalább is azok voltak azelőtt. Mi most ezeknek a gondolatoknak a válságát éljük. Az összes

nemzetek megmutatták, hogy hajlandók áldozatokra. Nézze meg ma Kínát: ugyan ki várta volna tőle ezt az áldozatkész ellenállást?

— Ön a háborúra való hajlandóságot már ismételten mint az áldozatkészség egyik bizonyítékát jelölte meg — mondtam.

— Mert annak egy része — vetette közbe.

— Jól tudom — folytattam, — hogy ön annakidején mámoros lett a győzelemtől: a mérkőzés izgalmával nézte a technikai háborút, a háborúnak azt a fajtáját, amely a mi szemünkben teljesen nélkülözi a hősokeket. A világháború babérijában, amelyben mi csak két véletlen és logikátlan koalíció, azután évek múlva csak a számszerű, gondolkodás nélküli gépies erő győzelmét láttuk a másik fölött, ön az erősebb, talán még a bátrabb fél győzelmi jutalmát is pillantja meg és dicséri „la vittoria senza misura“-t: ami csak költői transzpozíció. Amikor azonban néhány év múlva már maga is kormányon volt és szerződést kötött Dalmácia harmadik zónájáról, kijelentette a kamarában: „jobb szerződést nem tudtam elérni“. Bölcs és amellettt férfias mondás. Bismarck, aki egyízben maga is megrészegeedett a győzelemtől, a politikát hidegvérrel „a lehetőségek művészetének“ nevezte.

— Jó meghatározás, — vetette közbe.

— Ha összehasonlítom a kettőt, juthatok-e arra a következtetésre, hogy ön kormányzásának e tíz éve után inkább a mérséklet felé hajlunk?

— Azt hiszem, — felelte nyugodt, sötét hangján.

Nem az első alkalom volt ez, hogy beszélgetésünk folyamán Mussolinit erre a pontra tereltem; úgy látom, hogy Európa szempontjából fontosabb ez, mint mindaz, amit Olaszország bensejében felépített. Jól tudom, hogy az ilyen válaszoknak, amelyeket magánembernek ad, nincsenek biztosítékai. Miután azonban a jelleméből vezetem le elhatározásait, amelyek ebben az esetben 42 millió ember életére döntöek, megpróbáltam őt különféle oldalakról is ez elé a probléma elé állítani, amelynek eldöntése végső soron mégsem a szükség vagy a hasznosság kérdése, hanem a jellemé.

— Mindezt nem lehet rendszerbe foglalni, — folytatta rövid szünet után. — A rendszerek illúziók, a teóriák bilincsek. Én például a barátsági és vámszerződések hálózatában,

melyet kötöttem, a békének nagyobb biztosítékát látom, mint a nagy szövetségekben, sőt mint magában a Népszövetségben is.

— A szerződések is csak bilincsek, — feleltem.

— Egyáltalában nem, — válaszolta élénken. — A szerződések egyízben a történelem fejezeteinek neveztem és vitattam azt, hogy epilógok volnának. Ennek az állításomnak azonban semmi köze nincsen Bethmann-Hollweg ismert „chiffon de papier“-jéhez. Mindössze annyit mond csak, hogy a párizsi szerződéseket ugyanúgy meg lehet és meg is muszáj változtatni, mint annyi száz más szerződést előtte.

— A leszerelési értekezleten Olaszország nemrégiben messzemenő javaslatokat tett. Churchill, akiről ön egyszer azt mondta nekem, hogy nagyrabcsüli, az óriási francia hadsereget a béke biztosítékának nevezte, ön is egyetért vele?

— Ellenkezőleg.

— És a gyermekeket itt mégis háborús szellemben nevelik!

— Az élet küzdelmeire készítém elő őket, — mondotta Mussolini. — És a nemzet küzdelmeire is.

— Mi, gyermekkorunkban még 25 évvel az 1870-es háború után is minden évben megünnepeltük az iskolában a szedáni győzelmet. Ez a szokás fenntartotta ellenünk a franciák haragját; és ma ők ugyanezt teszik a Marne-menti ütközetrel. Miért ismétli meg ön is ezeket az ünnepségeket, amelyek sértik a tegnapi ellenséget?

— Mi május 24-én, azon a napon, amelyen a háború kitört, nem a legyőzött ellenség fölött való diadalt ünnepeljük. Erre az én egész politikai magatartásom elég bizonyíték lehet. Mi ezt az elhatározást forradalmi dátumnak tartjuk: akkor döntött a nép a parlamenti politikusok akarata ellen. És evvel kezdődött a fasiszta forradalom.

— A gyerekek nehezen fogják megérteni ezt a jelentékeny különbséget. Diadalünnepek mélyen bevésődnek az ember leikébe. A gyerekek kegyetlenek az állatokkal szemben, tehát könnyen nevelhetők háborúra.

— Vér! — mondotta Mussolini mogorván. — Az emberek mindig csak akkor veszik észre a háborút, mikor már vér folyik. Ma talán nincsenek vámháborúk? Mindenki Ford-kocsit vesz, mert olcsó és amellet szidja Amerikát.

— A vámháború tehát veszélyeztetheti a békét?

— Ezért foglalkok állást a vámok ellen, — hangzott a válasz — és nem emeltem fel őket annyira, mint a többiek. Ezekkel az új kínai falakkal a huszadik évszázad közepén visszatérünk a középkorhoz, az önálló városi gazdálkodáshoz.

— X. elnök, aki a világ egyik leghatalmasabb államának az élén áll, a múlt nyáron kijelentette nekem, hogy ez is csak olyan válság, mint amilyenek a többiek voltak előtte és ugyanúgy el is fog múlni hamar.

— Sőt ellenkezőleg, — felelte Mussolini — én az egész kapitalista rendszer válságának tartom. Az egész rendszer forog kockán.

Már régen olyan érzéseim voltak, mint marquis Fosának, ezért most megragadtam az alkalmat és így szóltam:

— Ha ez a véleménye, akkor miért nem alapítja meg Európát? Megpróbálta Napóleon, megpróbálta Briand is. Briand meghalt és az öröksége, paradox módon, éppen önre száll, ön közelebb van ehhez a gondolathoz, mint öt évvel ezelőtt! És éppen az ön fejlődése kezeskedne ennek a nagy vállalkozásnak a komolyságáért, mert aki lassanként dolgozta fel magát erre a magas helyre, ott szilárdabban tartja is magát. Mussolini, mint Európa megalapítója: a század legnagyobb embere lehetne!

Még sokkal tovább is rábeszéltem, mert ez az ügy a vallásom. Úgy nézett rám, mint Fülöp király a különös rajongóra. Azután így felelt halkán és hidegen:

— Igaz, közelebb vagyok ehhez a gondolathoz, mint öt évvel ezelőtt. Az idő azonban még nem elég érett hozzá. A válságnak még mélyebbre kell hatolnia. Új forradalmak lesznek és csak ezek fogják megalakítani az európai ember új típusát.

Idegen országokról.

Elmentem az Opera egyik bemutató előadására és a páholyokban nagyobb eleganciát és több ékszert láttam, mint a párizsi és a new-yorki operaházakban az utolsó években. A kocsik felvonulása, amelyeknek a befogadására a színház előtti tér félig sem volt elegendő, — a szolgatömeg, — az egész hangulat olyan volt, mintha a világ nem fetren-

gene lázban. Úgy látszott, Róma el van szánva, hogy a szociális elemek lázadásáról nem vesz tudomást. Néhány héttel előbb a moszkvai Operában voltam, ahol éppen olyan jól énekeltek és játszottak, sőt jobban is táncoltak és ahol a színpad éppen olyan díszes volt, mint itt. Moszkvában havazott a színpadon (a „Pique Dame“-ot adták), Rómában pedig illatos virágok keltezték életre Don Pasquale kertjét.

De a moszkvai színház, amelyben 5000 férfi és asszony ült, úgy hatott, mint a komtur zenéje a „Don Juan“-ban. Ezek az illúzióra áhító szürkeruhás emberek a színházban teljesen átadták magukat a játéknak és a zenének. A mai és a holnapi küzdelem gondja lebegett a fejük fölött és amikor a színház nagy kapuján eltávoztak, egyetlenegy kocsni sem várta őket; csak két szánkó vesztegelt a színház előtt, mintha jöhetne valaki, aki meg tudná fizetni őket. A villamos kocsik valóságos láncávitte ezeket a nappaltól is, estétől is felizgatott embereket hazafelé, ahol a borzalmas valóság ismét hamar eltörülte bennük az Opera fantasztikus képeit.

A római és a moszkvai rendszer között mégis olyan nagy a hasonlóság, hogy beszélni kezdtem Mussolininek a két operáról, hogy erre a témára tereljem. Előbb nagy általánosságban így szólt:

— A különbség? Nálunk megvan a magántulajdon, az oroszoknál nincs meg. Mi a kapitalizmust ellenőrzés alá helyeztük, az oroszok eltörölték. Nálunk a párt a kormánytól függ, ott fordítva áll a dolog.

— De mind a kettőt perszónálunió köti össze, önben is, Leninben is, — jegyeztem meg.

— Nem is tagadom a hasonlóságot.

— A háború előtt, — folytattam — egyszer ezt írta az „Avanti“-ban: „A szocializmus nem árkádiai idill. Mi nem hiszünk az élet szentségében/ Vájjon ez nem fasizmus-e?

— De az.

— A fasizmusról meg ezt írta: „Ha a fasizmus nem hit volna, ugyan hogyan tudna bátorságot kelteni és tüzet szítani?“ Hát ez vájjon nem kommunizmus?

— Nem törődöm vele.

— Tehát ezt a két rendszert a többiektől a hit választja el, amelyet ön és az oroszok követelnek és meg is találnak?

Mussolini bólintott:

— Még egyéb is. Még a negatívumokban is hasonlítunk egymáshoz: mi is, az oroszok is ellene vagyunk a liberálisoknak, a demokratáknak, a parlamentnek.

— ön 1919-ben vagy 1920-ban azt írta, hogy Lenin az autokráciától szabadította meg Oroszországot és azt jövendölte, hogy Oroszország lesz egyszer a földkerekség egyik legproduktívabb hatalma.

— Talán nincsen azon az úton? — felelt vissza kérdéssel Mussolini.

— Ügy látszik, Lenin ismerte önt. Állítólag ezt mondta az olasz szocialistáknak: „miért vesztettétek el Mussolinit?”

— Tény, hogy ezt mondta. Már nem tudom biztosan, vajjon a többiek társaságában övele is találkoztam-e Zürichben? Hiszen folyton cserélgették a neveiket. Akkoriban valamennyien sokat vitáztunk.

— Csodálom, hogy szlávellenes temperamentuma mellett megfért az oroszokkal.

— Persze az oroszok csak nehezen tudják megértetni magukat. Abban a szenvedélyükben, hogy a dolgok mélyére hatoljanak, gyakran össze-vissza hányják a gondolatokat.

— ön ifjúkorában és újságíró évei alatt sokat filozofált a kartársaival. Nem érzi most ennek a hiányát?

— Ma már nem tudok filozofálni. Cselekednem kell.

Röviden, halkán és határozottan mondta ezt; úgy hangzott, mint a Morse-készülék pattogása.

— Moszkvában a minap két dolgot láttam mindenkinél, — vagy majdnem mindenkinél: munkát és reménységet. Ilyen a helyzet itt is?

— Ilyen, — csak nem tudunk mindenkinek munkát adni.

— Nagyszerű dolgokat épített fel a munkanélküliekkel. A diktatúrával szemben táplált aggodalmaink megszűnnek, mikor az ön konstrukcióit látjuk.

— És Omodeo, aki egyik legjobb mérnökünk és aki Sardiniaiban a Tirso gátjait építette, ma a Dnjeper mentén dolgozik a legnagyobb zsilipeken.

— Szimbólum, — jegyeztem meg erre. — ön éppúgy épít, javít, konstruál, mint az oroszok. Kényszeríti a bankokat, hogy támogassák a gyárat és a gyárat, hogy

tartsák meg a munkásokat. Nem tudom, hogy ez állam-szocializmus-e, de a név nem is jelent semmit.

— Értsük itt meg egymást pontosan, — mondotta Mussolini, előre hajolt és a karjait az asztalra tette, mert pontosan meg akart magyarázni valamit. — A fasiszta állam irányítja és ellenőrzi a vállalkozókat a haláosztól a Val d'Aosta nagyiparáig. Az állam a bányák tulajdonosa. A szállításokat is az állam végzi, mert övék a vasutak. Sok műhely is az állam tulajdona. És ennek ellenére mindez mégsem államszocializmus, mert mi nem létesítünk monopóliumot, amelyben mindent az állam csinál. Mi ezt az állam „intervento“-jának nevezzük. Mindez pontosan körül van írva a „carta del lavoro“-ban. Ha valami nem funkcionál, az állam beavatkozik.

— Növekvőben van ez a fejlődés? — kérdeztem. — És a tőke mindig engedelmeskedni is fog?

— Nagyon is növekvőben van, — hangzott a válasz. — A tőke pedig a legvégsőig fog engedelmeskedni. Azonkívül módja sincs ahhoz, hogy ellenálljon. A tőke nem Isten, a tőke szerszám.

— Mindebből nekem az a benyomásom, — mondtam egy kicsit túlságosan is gyorsan, — mintha ön visszatért volna ... ha nem is a kezdetéhez, de legalább is: régebbi eszméinek a közelébe.

— A hidakat általában fel szoktam égetni mögöttem. De a régi tapasztalatokat felhasználom.

Miután láttam, hogy ezen az úton nem engedi tovább kergetni magát, áttértem Franciaországra és így szóltam:

— Ön a minap arról beszélt, hogy milyen kevés a valószínűsége annak, hogy Olaszország a köztársaságra tér át. Hát Franciaországban biztosítva látja ezt az államformát?

— A köztársaság nyerte meg a háborút. Ez az alapja.

— A franciákat „Európa kínaiái“-nak nevezték; úgy elzárkóznak a falaik mögött és többé-kevésbé annyira nem is vesznek tudomást Európáról. Ugyanakkor azonban fogékonyak a hatalom és a gloire iránt. Hogy van az, hogy a kispolgári és a reprezentatív szellem ennyire együtt halad?

— Erre a tipikus francia lélektan ad választ, — felelte Mussolini. — A francia mint egyén kicsi, mint nemzet nagy. Természetesen. Hiszen az egységes nemzeti élet évszázadai,

egész sereg nagy király állanak mögötte. És ez nálunk olaszoknál bizony hiányzik.

— Ön, személy szerint, sokat tanult a francia kultúrától?

— Nagyon sokat. Filozófiai problémák terén Renan-tól, szindikálizmusban és egyéb aktuális kérdésekben Söreitől. Azután mindenek előtt Balzactól, az óriástól.

— Valaki az angolokat a modern rómaiaknak nevezte, — mondtam átmenet nélkül. — Ebben a kérdésben ön a hivatott szakértő.

— Modern rómaiak? Nem. De megvan bennük a régi rómaiak egy némely tulajdonsága: empirizmus, szívósság, türelem.

— Csodálom, hogy Angliát Rómában oly kevésbé szeretik, — mondtam. — Az az oka ennek, hogy ez az ország legerősebb oszlopa a demokráciának, melyet ön megtagad?

— Nálunk nem az angolok népszerűtlenek, — hangozott a válasz — hanem általában az idegenek. A kifelé irányuló rokonszenvek mind csökkentek. Az ilyen új mozgalom, mint a miénk, könyörtelen a hagyományos frázisokkal szemben. Fél századon át hangoztatták a hagyományos barátságot köztünk és Anglia között. Mi megkopogtatjuk a problémát és azt kérdezzük: „fennáll-e hát ez a barátság?” Vagy a latin testvériség. Latinok-e hát a franciák és bebizonyították-e a testvériséget? Ezek a revíziók egészen fasiszta szelleműek.

— Ön Amerikában népszerűbb, mint bárhol másutt — mondtam. — Száz interjúban is azt kérdezték tőlem: How do you like Mussolini? Pedig a hangulat ott nem kedvez a diktátoroknak.

— Egyetlenegyét kivéve! — felelte élénken. — Hiszen az elnök annyira mindenható és hatalmát az alkotmány biztosítja is.

— Mindenható lehetne.

— Nem, — az is!

— A múlt nyáron beszéltem Hooverrel és Borahval. Jellemeik, tehát a politikai véleményeik is még jobban különböznek egymástól, mint ahogy távolból látszik. Az adósságokról is kétféleképpen nyilatkoztak. Eltörülheti-e Amerika teljesen az adósságokat?

— El kell törölnie.

— Szeretném most feltenni azt a három kérdést, amit odaát mindig intéztek hozzám.

— Az első a pajtásházasság? — kérdezte. — Elnevettem magamat és Mussolini így folytatta:

— Tévedésnek tartom, nem oldja meg a problémát. Ez nehéz probléma, amelyet a polgári és egyházi esküvő sem old meg. Mindent egybevetve azonban, mégis a régi út a legjobb. A második kérdés: a prohibíció?

— Természetesen.

— Végzetes — felelte. — Én magam úgyszólván semmit nem iszom, de mi történt? Évszázadok elmúltával megsértették az emberi természetet, amely minden időben termelt szőlőt és ivott bort. Ennek az a következménye, hogy odaát most sokkal rosszabb az alkoholizmus. És mi a harmadik kérdés?

— Technika és rekord — mondottam. — Sohasem osztottam azt az irodalmi gögöt, amely a technika ellen irányult. Mikor évekkkel ezelőtt azt olvastam, hogy ön első hivatalos útját Szicílián át az autója kormánykereke mellett tette meg, — bár akkor még csupa kétségem volt mindennel szemben, ami itt történt — mégis felfigyeltem, mert ez teljesítmény is volt, szimbólum is volt egyszerre. Nyilván meg akarta mutatni a polgároknak, hogy mit jelent az: kormányozni.

Mussolini bólintott és így szólt:

— A technika ellen felhozott szemrehányások többnyire igazságtalanok. Az emberi szellem ezen a téren nagy eredményeket ért el. Hol tartanánk ma, nagy hajók, hidak, alagutak, repülőgépek nélkül? Hát az emberi haladás ugorjék vissza és húzza ismét az ókor szekerét, mikor itt az autó, amely gyorsabb, kényelmesebb és hozzá még biztosabb is? Csak az a hajsza örültség, amelyben egyik a másikat mindig túl akarja szárnyalni: hogy ki ül legtovább a fa tetején, vagy hogy ki táncol leghosszabb ideig?

— Nem csodálatos-e, — mondottam most én — hogy 150 évi demokrácia után Amerika polgárai még mindig milyen kevéssé érdeklődnek a politika iránt?

— Láthatja tehát, — felelte élénken Mussolini — hogyan nyeli el a kapitalizmus a politikát. A legkapitalisztikusabb állam a világon, ugyanakkor a legkevésbé politikai is. Minden négy évben egyszer izgalom fogja el őket a választások-

A MARCIA SU ROMA NEGYEDIK ÉVFORDULÓJÁN MUSSOLINI A CHIGI-PALOTA ERKÉLYÉRŐL BESZÉL

nál, hogy jövőre többet vagy kevesebbet fognak-e inni, vagy más ilyesféle miatt, majd utána a megbukott jelölt a megválasztott elnöknek táviratban fejezi ki szerencsekívánatait. Lehet, hogy ez fair play, de nem küzdelem.

— De vajjon ez az igazi amerikai eljárás-e? — kérdeztem. — Miért van a világon egyáltalán oly kevés tehetséges államférfi abban a pillanatban, amelyben a legnagyobb szükség volna rájuk?

— Mert a politika ma sokkal komplikáltabb, mint volt azelőtt. Azután meg a kapitalizmus felfalta a politikai érdeklődést: már mindenki csak pénzügyek iránt érdeklődik, a sajátjai iránt és a másokéi iránt. Hol vannak azok az idők, amikor egész Európa a Peel vagy Disraeli, sőt még a Jaurés és Clémenceau beszédeit is leste? Ma meghallgatnak egypár mondatot a rádióban, azután leállítják és senki sem mélyed el bennük. Az emberek manapság nem akarnak kormányozni, azt akarják, hogy kormányozzák és békén hagyják őket. Ha több nagy államférfi volna Európában, akkor kevesebb is volna a párt.

Áttértem Németországra és összehasonlítottam a németek szorgalmát és derekasságát az amerikaiakéval.

— A németek sok nagyot alkottak ebben az évtizedben — jelentette ki Mussolini.

— Miben látja az összeomlás okait?

— Németországot egy világkoalíció verte meg.

— És az előtte való ötven év alatt nem talál rá közvetett okokat? — tettem fel a kérdést.

Mussolini szünetet tartott, kutatóan nézett rám és azután lassan és határozottan így szólt:

— Mindaz, amit Bismarck harminc év alatt alkotott, Németország számára csak hasznos volt. Sokat tesz az is, hogy egy államférfi mennyi ideig van kormányon. Amit ön a minap Beethovenről és Shakespeare-ről mondott, az erre is áll és Bismarcknak volt ideje. Mindaz azonban, ami utána következett — II. Vilmos 25 éves uralma — aláásta az egészséget. Ez már nem volt politika. Azt hiszem, ezt helyesen írta meg könyvében.

— Történelmi szemmel nézve, helyesnek tartja-e tehát Németország teljesítési politikáját a háborút követő első években?

— Ez volt az egyetlen lehetőség. A nagy szenvedélyek és a még aktív háborús szövetség mellett, mely Németország ellen az első években még fennállott, a megvert országra nézve minden más politika a legsúlyosabb következményekkel járt volna. Rathenau, akivel 1922-ben ismerkedtem meg, az utolsó negyedszázadban a legfinomabb szellemek és a legértelmesebb fejek egyike volt egész Európában. Hogy mit tartottam Stresemannról, azt megírtam halála alkalmával. Felszabadította a Rajnát — öt évvel a szerződésben kikötött határidő előtt.

— Nem a fordított Mussolini volt-e ő? — kérdeztem és a csodálkozó pillantásra amely ért, így folytattam:

— Megtette az utat a nacionalizmustól az internacionálistusig!

— Kettőnk helyzete azonban egészen különböző volt — felelte erre. (

— Mert a két nép jelleme is különböző — válaszoltam.

— A fasizmus gyakran idézi a régi porosz fegyelmet, viszont Poroszországban van a legerősebb szocialistapárt.

Mussolini mosolygott, felhúzta a szemöldökét és leg-ravaszabb arcával így felelt: a

— A német szocializmusban sok a porosz elem. Sőt azt hiszem, hogy a fegyelmének is ez a kulcsa.

— Lehet-e hát akkor a fasizmust Németországba exportálni?

— Egyik országba sem lehet — felelte. — A fasizmus olasz növény. De egyik-másik célkitűzése Németországban is megvalósítható: a foglalkozások csoportokba való megszervezése, viszont ezeknek a csoportoknak az állammal való összeköttetése. A testületi rendszert a nagy szervezetek ott már elő is készítették és ez a rendszer csak azt jelentené, hogy egy lépéssel továbbmentek. Jelentené továbbá a tőke és a munka ellenőrzését.

— ön egyízben azt mondta nekem — feleltem, — hogy az olaszok túlságosan hosszú ideig bíraltak, tanuljanak meg tehát most engedelmessé válni. A németek ezzel szemben jó néhány évszázadon át engedelmessé válnak, most már hát itt az ideje, hogy egyszer bíráljanak. Ez az oka annak, hogy miért választunk a birodalmi gyűlésre inkább 500 közép-szerűséget, mint egy kimagasló vezért. Mi azért nem akarunk fasizmust, mert a németeknek az a szenvedélyük, hogy enge-

delmeskedjenek. Azonkívül a gondolkodók népe kitermi ugyan a diktátorok nagy tanítóit, Marxot, Hegelt és Nietzschét, de az olyanfajta vezetők teljes hiánya, mint amilyen ön, azt mutatja, hogy diktátorokat nem. Ez is az oka annak, hogy a németek miért nem csináltak soha forradalmat.

— És Luther? — kérdezte Mussolini.

— ő volt az egyetlen, akinek volt sikere. Hogy azonban a végzetes szót kikerüljék: a revolúciót szemérmatosan reformációnak nevezték. Bismarck, mikor III. Napóleon a hatvanas években azt kérdezte tőle, hogy vajjon nem kell-e forradalomtól tartani, így válaszolt: „Poroszországban csak a királyok csinálnak forradalmat“.

Mussolini, most már nem emlékszem hogyan, visszatért a diktatúrára és így szólott:

— Németország a diktatúra összes elképzelhető formái közül azt választja, amelyet a hatalmas bürokrácia gyakorol, amely jól van megszervezve és a világtól kissé elkülönült. Azonkívül a diktatúra ott nem egyetlen emberben vagy egy sereg emberben jut kifejezésre, akik ott láthatók a kirakatban, hanem itt-ott részvénytársasági formát ölt, tehát a kartellektől a titkos tanácsosokig terjed: Holstein áll az egyik oldalon, Krupp és Thyssen a másikon.

— Mi az alatt szenvedünk, hogy a világ közvéleménye megalkotta a kettős Németország fogalmát, — jegyeztem meg. — ön éppen most vázolta az egyiket. A másik: az a Németország, amely Goethei és Nietzschét, a század két legnagyobb szellemét ajándékozta a világnak. Elvesztette-e ön vajjon a háború alatt az összeköttetést ezzel a Németországgal?

— Nem, sohasem. Nem is tudom elveszteni.

Belső felépítés.

Az apró, nyitott repülőgép százméternyi magasságra szállt alá, amikor a pontini mocsarak felett lebegtünk és a pilóta a repülők jelbeszédével, egy kézmozdulattal mutatott arra a területre, amely már le volt csapolva. Hatalmas munkával most fejezik be azt, amit két évezred előtt előbb a rómaiak, majd a pápák hiába kíséreltek meg. Sok ezer négyzetkilométernyi területek, amelyeken máig nem élhetett

ember, ahol csak a hegység peremén élő vadász tengődhetett néhány hónapig nomád módjára, hogy madarakra vadászhasson, most meg fognak nyíltni az emberi élet számára és tíz esztendő múlva százazrek fognak élni ott, ahonnan ma mindent elűz a malária. Mindez úgy terült el alattam, mint egy térkép, láttam felülről az új barázdák párhuzamos vonalait, felismertem a fő- és a mellékcsatornák vonalát, amint a tenger felé vonulnak, hogy levezessék oda a mocsárvizeket.

Amikor kevéssel utóbb ugyanezt a vidéket Mussolini egyik kirándulásakor sokszáz fasiszta ujjongása közepette autóból viszontláttam, kevesebbet értettem a dologból, mint a légi pillantás alkalmával.

Előzőleg elmeséltem neki repülésemet és elvittem Faust befejező részét is, ahol a százéves haldokló így szól:

A hegy tövén lép gőzölög,
Megfertőzvé a szűzi földeket,
E rothadó fertő fölött
Hatalmat venni roppant cél lehet.
Új tért nyitnék meg embermillióknak,
Bizonytalant, de jót a dolgozóknak.

Minthogy Mussolini sohasem veszíti el a szimbolikus cselekedet iránti érzékét, amiben én mindig a jelentékeny szellem ismertető jelét látom, a „Faust“-tal való meglepő hasonlat megragadta őt és lassan szavalta a német verssorokat.

Amikor azután ama kiránduláson a mocsarakban arra a helyre értünk, ahol 70 traktor két sorban készen állott, hogy adott jelre két irányban nekivágjon és az ezeréves földet elsőízben végigszántsa, magához hivatott, rámutatott a traktorok munkájára és így szólt:

— íme, a százesztendőös Faust!

— Minden traktor kevesebbe kerül, mint egy ágyú, — feleltem szárazon.

— Kevesebbe, mint egy ágyulövés, — felelte, hogy túltegyen rajtam és nevetett.

Ez volt az egész kirándulás legjobb pillanata. Egy másik alkalommal láttam őt, amint valamelyik kis igazgatósági épület külső lépcsőjén felfelé haladt és lassan, hallgatagon,

elejétől végig, áttanulmányozta a falra szegezett kőműves munkabérjegyzéket. Ebben a pillanatban szimbolikusan és egyúttal láthatóan is helyre volt állítva az összekötetés kőműves munkában eltöltött ifjúsága és jelene között, amelyben hazáját kormányozza.

Amikor ugyanezen az estén a zajból s a fényképezsek ostromából e magas terem csendjébe visszatérve, ismét szemben ültünk a nagy asztal mellett, a beszélgetésbe bekapcsoltam az imént látottakat és így szóltam:

— Emlékszik azokra a kincsekre, amelyeket Napóleon Szent Ilona szigetén élete tényleges eredményei gyanánt felsorol? Megnevezte a gátakat és a csatornákat, a kikötőket és az utakat, a gyárakat és a telepítéseket, — mindet név szerint, egész listát ad, egy egész oldalon keresztül, — és a csaták nevei eltűnnek az egész emberi munka e nagyszerű művei mögött. Nem ezek a dolgok adják önnek is a legnagyobb elégtételt? Nem volt meg már önben régen is az a vágy, hogy ilyen építő munkát végezzen?

— Meg volt, már évtizedek óta, — felelte halkan.

— Az ilyen vallomás hallatára valamivel kevésbé rettent meg a hangos fasiszta kiáltás, mely több teret kíván, — mondtam. — Sohase tudtam elképzelni, hogy a nemzet boldogságát éppen ön a területe nagyságában látja. Még kevésbé értem, hogyan jutalmazhatja az ilyen túlszük országban a sok gyermek világrahozatalát? Inkább azt hiszem, hogy a malthuszi tanok itt inkább helyükön volnának, mint egyebütt.

Mussolini hirtelen megharagudott; soha, sem azelőtt, sem azóta nem láttam, hogy elhagyta volna nyugalma. Egészen szokatlan módon vágta fejemhez érveit és mégegyszer oly gyorsan beszélt, mint máskor, amidőn határozott hangon így felelt:

— Malthus! Gazdaságilag tévedés, erkölcsileg bűn! A népesség csökkentése hozza magával a nyomort l Olaszország 16 millió lakosával szegényebb volt, mint ma 42 milliójával. Ez a 42 millió ma jobban él, mint fele annyi, akik a pápa alatt, Velence vagy Nápoly uralma alatt éltek: milyen nyomorútlak és műveletlenek voltak azok! Harminc évvel ezelőtt nálunk, otthon, megéltém ezt! Az ipar terjesztette a műveltséget, — a teljesítőképesség az ezerszerezére emelkedett!

— Minden országban, — feleltem. — Ami pedig a nemzet erejét illeti, Franciaország az ő kétgyermekrendszérével is megmutatta, hogy mire képes, ha kell.

— Franciaország semmit sem bizonyít! — kiáltott fel Mussolini élénken és ingerültségéből kihallottam, hogy már gyakran hallotta ezt a közelfekvő ellenvetést. — Franciaország tönkrement volna, ha nem jött volna a fél világ a segítségére! Hallgasson csak ide! Ha Franciaországnak 1914-ben 55 millió lakosa lett volna és nem 35, akkor Németország nem is kezdett volna háborút.

— E gondolatmenet mellett, melyet én nem követ-hetek, azt is megértem, hogy ön üldözi a magzatelhajtást, ami tőlünk teljesen idegen, — feleltem.

Dühe nem csillapodott le, amikor azonnal rámkialtott:

— Az oroszok megengedhetnek maguknak másféle törvényeket. Nekik mindegy lehet, hogy évenként három vagy öt millióval szaporodnak-e, vagy csak eggyel? De ez mégis a nemzet erejének csökkenése! Ha én ezt megengedném, akkor hamarosan minden magánügy lenne! Ebben a pontban mi és az oroszok teljes ellentétben állunk egymással.

— Már pedig én az oroszokkal tartok, — mondtam.

— ők a közéletben úgy kezelik a nőt, mint a férfit.

Még éppen csak ez hiányzott, hogy végleg dühbe guruljon. Hangja még makacsabbra vált:

— Az asszonynak az a feladata, hogy passzív legyen!

— kiáltotta élénken. — Az asszony analitikus és nem szintetikus jelenség. Végzett-e asszony valaha is építészeti munkát? Mondja neki, hogy építsen kunyhót, ne pedig templomot. Nem képes rá. Az építészet, minden művészetek szintézise, idegen a számára: ez az ő sorsának szimbóluma. Az én elképzelésem a nő állami szerepéről teljesen szemben áll minden feminizmussal. Természetesen ne legyen rab-szolga. De ha megadnám a nőknek a választójogot, kinevetnének. A mi államunkban a nő nem szabad, hogy számíton. Angliában három millióval több a nő, mint a férfi, nálunk egyenlő a két szám. Tudja-e, hogy járhatnak az angol-szászok? A matriarchátus lehet a végük!

Mínhogy ezen a ponton nem lehetett vele beszélni, rátértem egy részletkérdésre:

— A törvénytelen gyermek anyjáért megteszi a fasiszta állam legalább ugyanazt, amit a hitese feleségért tesz?

— Mi az anyáért többet teszünk, mint Európa bármely állama. A törvénytelen gyermek anyja pedig gyakran még elhagyatottabb s még nagyobb szükségben van.

Minthogy ezek a pontok megingathatatlanok nála, inkább visszatértem arra, amit röviddel ezelőtt Oroszországról beszéltünk és megkérdeztem, igaz-e az, hogy ő maga írta a carta del lavoro-ba azt a mondatot, hogy az egyéni kezdeményezés, a termelés legerősebb és leghasznosabb eszköze.

— Úgy van, — felelte, láthatólag megnyugodva. — De azt is kijelentettem, hogy ahol az egyéni kezdeményezés nem működik, ott közbelép az állam. A carta del lavoro már kívül áll a kapitalizmuson.

— Ön a balillát kedvenc gyermekének nevezte. Vájjon ez a nevelés nem jelent-e veszélyt a családra nézve? És vájjon hol van a különbség az ön és a szovjet gyermeknevelése között?

— Mi a nemzet eszméje szerint nevelünk, — felelte — ők pedig az osztály eszméje szerint. A végcél ugyanaz: mindketten az állam közületébe helyezzük az egyént. Az a törekvésem, hogy ezekből a gyermekekből fokozatosan, egyre finomabb kiválasztás útján, megteremtsem a nemzet színe-javát.

— Akkor a nemzet legjobb erőit a tanítópályára kellene beosztani, — mondtam. — Ha én vezetnék egy államot, a tanítóknak adnám a legnagyobb fizetéseket, hogy oda csábítsam a legjobb szellemeket, mert az ő kezükben van a jövő.

— A mi tanítóinknak, — mondotta — tízszer akkora a fizetésük, mint amennyit én 30 esztendővel ezelőtt, tanítókoromban kaptam.

— Azt olvastam, — mondtam — hogy Pelizzi írt az engedelmesség veszedelmeiről éshogy ön ezt állítólag helyteleníti.

— Csak abban az értelemben, — mondotta — hogy a gyermekeknek és a katonáknak meg kell érteniök, amit nekik parancsolnak. A parancsnak nem szabad képtelennek lennie. Kell, hogy érezzék, milyen értelmes a parancs. Mindenütt az értelmezés a fődolog, nem pedig a pusztá parancsolás. A törvényben mindig van valami hideg, valami hullaszerű. A gyakorlat: emberi dolog, differenciált, tele árnyalatokkal. A törvények csak ennek a részei és nem is a legfontosabbak.

— Önnek ezerszeres lehetősége van arra, hogy egyes eseteket megvizsgáljon és vizsgálatot rendelhessen el. Ez volt a legjobb, amit Nagy Frigyes tett öreg korában.

— Három évvel ezelőtt számszerűleg is megállapítottam ezeket az eseteket. Hét kormányzati év alatt egy és egyfélmillió eset fordult elő. Valamennyit magam revideáltam, vagy az én parancsomra itt vizsgálták felül.

Róma és az egyház.

Mielőtt az egyházra tereltem a beszéd sorát, meglátogattam egy római papot, aki nagy szerepet vitt a kibékülés előtti és utáni tárgyalásokban. Ez a derék pap úgy tett, mintha a világ semmit se tudna azokról a nehézségekről és viszályokról, amelyek a két hatalom között fennállottak. A múltra nézve csaknem teljesen, a jelen tekintetében pedig tökéletesen elhallgatta őket. A hatalmas, alázatos jezsuitát láttam, akit Schiller drámáiból és francia regényekből ismerünk.

Amikor visszatértem a világi hatalom kérdésére, Cavour jelszavával kezdtem: „libera chiesa in libero stato“ (Szabad egyház a szabad államban) és megkérdeztem Mussolinitól, elfogadja-e ezt?

— összeegyeztethetetlen a katolikus egyházzal — mondta. — Ha alaposan megvizsgáljuk, elveszíti értelmét. Csak az lehetséges, hogy a két hatalom vagy teljesen széjjelváljak és az állam nem vesz tudomást az egyházzal, vagy az, hogy vele együtt szabályozza a közös ügyeket. Mindkettő ugyanazzal az anyaggal áll szemben: az emberrel; egyszer mint hívővel, másszor mint polgárral. Megkísérletem különféle módokon. Egyszer 1923-ban, a populáriknak öt helyet akartam adni a kormányban. Don Sturzo elrontotta a dolgot. Azt hitte, hogy folytathatja velem a régi játékot, ahogy Giolittival szokta. Erre kidobtam.

Ilyen, vagy ehhez hasonló erős fordulatot Mussolini soha máskor nem alkalmazott egyetlen ellenfelére sem; arra következtettem, hogy ez különösen bosszanthatta.

— De miért halasztotta további öt évig a megegyezést? — kérdeztem.

— Ez szükséges volt, hogy az összes dolgok tisztázódjanak — mondotta. — Ezek mindig nagyon kényes természetűek. Ha azonban az egyház még a főváros közepén is ül: akkor a dolog kényessége még földrajzi és topográfiai tekintetben is érezhető. Adva van egy főváros, amely egyúttal másvalakinek is a városa. Legalább 44 hektár!

— A német padre Ehrle, a jelenlegi bíboros, 1920-ban kifejtette előttem térképen a vatikáni állam tervét — mondtam. — Akkor Benedek pápa neheztelt reá, mert a háború alatt közzétette a tervet. Tudja-e, hogy ön ezeken a tárgyalásokon olyasvalamit csinált, ami új a történelemben? (Mussolini kérdően nézett reám.) Bizonyára először történt, hogy két független és egyedül döntő uralkodó három éven át ugyanabban a városban tárgyalt egymással, anélkül, hogy valaha látták volna egymást.

Mussolini halkan maga elé nevetett, elhallgatta egy gondolatát, majd így szól:

— Most meglátogattam a pápát.

Akkor egész Róma azon mulatott, hogy Mussolini letérdelt és kezét csókolt a pápának. Minthogy a kibékülés után egyszer láttam, hogy tele volt haraggal a pápa iránt, először nem is hittem el ezt a hírt és most kerülő úton tértem erre a kérdésre, amely emberismeret szempontjából rendkívül fontos:

— Meglátogattam mind a két utolsó pápát, akik egészen különböző módokon alkalmazták a formákat. Ekkor azt kérdeztem magamtól, vájjon az az ember, akiben van némi büszkeség, egyáltalában alá vetheti-e magát ezeknek a formáknak, ha nem hívő?

Mussolini így felelt:

— En általában követem egy ország szabályait, ha ott vendég vagyok. Ebben az esetben nem kötött semmi. Teljes szabadságot kaptam.

— Azt hiszi, hogy egy vallásos államférfi könnyebben élhet együtt az egyházzal, mint aki nem az? — kérdeztem tovább.

— Külömbiséget kell tenni hívők és templombajárók között — felelte. — Ha az államférfi bensőleg honfitársai többségének hitében él, úgy ez az erő és egyetértés különös elemévé válik. De a vallási szertartásokban való részvétel egyéni dolog. Például annak a miniszternek, aki éppen most

Spanyolországból kiutasította a jezsuitákat, naponként misére kell járnia.

— Ön fiatal korában Nietzsche szellemében a legszebb dolgokat írta, — mondtam — így például: „Amikor Róma Jézus hatalmába esett, tönkrement az uralkodók nemzedéke, — talán az egyetlen nagy nemzedék a világtörténelemben.“ Egy másik alkalommal meg azt írta a kereszténységről, hogy az a mai Európát tehetetlenné tette az akarásra, de egyúttal nem tette elég reakcióssá ahhoz, hogy megvédelmezze a feudalizmust. Végül azt is mondta, hogy most szabad, magános, harcias szellemek jöttek, tele bizonyos nemes perverzióval, hogy megszabaduljunk az altruizmustól.

— Az utolsó mondat Nietzsche-től való — vetette közbe.

— Öntől való — mondtam neki és vitatkozni kezdtünk arról, hogy ki a szerző; azután mégis úgy fogta fel a problémát, ahogy szokta: bátran és anélkül, hogy valamit leplezne. Maga elé nézett és eltűnődött, az államférfi küzdött benne a forradalmárral és a kormányfő, aki békét kötött az egyházzal, a saját dacos bensejével:

— Itt nehéz helyzetben vagyok, — kezdte el — mert a történelmi álláspont más, mint a vallási. A rómaiak beati fortes voltak. Később pedig debiles et ignorantes. Utolsókból lesznek az elsők. Rabszolgalázadás. Persze, hogy Nietzsche-nek igaza van.

Egy alig hallható sóhajtás, kis szünet után, így folytatta:

— Hogyha azonban az egészet a maga teljességében nézem, akkor az előnyök talán mégis csak nagyobbak voltak, mint a hátrányok. A kereszténység befolyása mégis csak hasznos volt. A haladás egyik fázisa volt az emberiség történetében. A kereszténység, ha nem jutott volna el a császári Rómába mint vallás, nem igen terjedhetett volna el. Ez legbenső meggyőződésem. Hozzá kell tennem, hogy a gondviselés mindent előkészített. Először a császárságot, azután Jézus születését, végül azt, hogy Szent Pál hosszú vihar után Máltában vetődik és azután idekerül. Igenis, így volt ez előre kijelölve, így rendelte azt el a gondviselés, amely mindent irányít.

Ebben a pillanatban új világításban láttam Mussolinit. A történelem egyetlen fejezetével és színhelyével sem foglalkozott annyit, mint Rómával: önmagát a római történe-

lem egy részének tekinti. Ezt fejezte ki az arca, mialatt ezeket az utolsó mondatokat mondta.

Nem is zavartam a gondolataiban, míg felemelte a fejét, barátságosan rám nézett és várta az új kérdést.

— Goethe és később Mommsen is beszélt arról az egyetemes eszméről, amelyet Róma megtestesít,

— Ezért lett volna előnyösebb a német történelem számára, ha Hermann a teutoburgi csatát elvesztette volna — felelte erre megváltozott, logikusabb hangsúllyal. — Azt hiszem, Kipling írta: „Azok a népek, amelyek nem végeztek el ugyanazt az iskolát, amelyet Róma, azokhoz a fiatal emberekhez hasonlíthatnak, akik nem jártak iskolába.“

— De ma, ugyan hogy gondolhat ma arra, hogy Rómát mégegyszer a világ középpontjává teszi? — kérdeztem.)

— Csak abban az értelemben a világ középpontja, hogy Rómának van a legnagyobb történelme. Jeruzsálemnek és Rómának. Mi jöhetne Róma mellett tekintetbe?

— Ugyanilyen kijelentést hallottam Rómában, egy jelentékeny szájából — mondtam és elhallgattam a szerzőt, hogy Mussolinét ne befolyásoljam: — „Luther volt az, aki elvesztette a háborút.“

— Érdekes. Ki mondotta ezt önök?

— Az előbbi pápa, XV. Benedek.

— Ő különben is nagy pápa volt — felelte Mussolini.

— Róma templomai karácsonykor zsúfolva voltak. így volt ez még nemrégiben Oroszországban is. És most, egy évtized múltán, ott már üresek a templomok. Hisz ön abban, hogy a hit fennmarad?

— Ha Spanyolországra nézek, látom a súlyos válságot, amelybe most került — válaszolta. — Régebben Spanyolországban is zsúfolva voltak a templomok. Vallásosság van még ma is, de inkább felületes, mint mély. Másfelől viszont azt is el kell ismerni, hogy a háború és a válság bizonyos emberekben kifejlesztette, vagy megerősítette a vallásos érzést. Vannak bizonyos egyének, tiszték is, egy német fejedelem is, akik ép most lettek vallásossá.

— ön a minap kiemelte Cézárt, de Jézust föléje helyezte. Nem hallottam rosszul?

— Jézus volt a legnagyobb. Cézár csak utána következik — felelte Mussolini meggyőződéssel. — Képzeld csak el! Világgá bocsátani egy mozgalmat, amely 2000 évig tart!

Amelynek 400 millió híve van, közöttük költők és filozófusok!
Ez a példa örök marad! És a fénye innen indult ki! Csak az
a csodálatos, hogy a keresztényeket éppen a legemberibb
római császárok üldözték a legkeményebben.

— Mikor tegnap a Capitoliumon Marcus Aureliust lát-
tam lovagolni, — jegyeztem meg — eszembe jutott egy mon-
dása, amelyet különös körülmények között, mint jelszót lát-
tam Cecil Rhodes kapstadti villáján: „Gondolj mindig arra,
hogy római vagy. És ne felejtse el, hogy császár is vagy.“

ÖTÖDIK RÉSZ.

Beszélgetések zseniről és jellemről.

Cselekvés és gondolkodás.

Az előkelő termekben, amelyek máskor mindig üresen állottak, húsz vagy harminc urat találtam, akik a legjobb kedvben vitatkoztak, mint a bankigazgatók, mikor még a régi jó időben, rövid ülés után, áttértek a hosszú ebédre. Éppen .< most határozták el, hogy Rómában Citta Academicát fognak alapítani és úgy látszott, hogy nagyon meg vannak elégedve a fogadtatásban, melyben a kormányfőnél részesültek.

Mikor Mussolini a kései órát evvel az üléssel mentette, arról beszéltem neki, amin gondolkodtam, míg az urakat nézegettem: arról, hogy mindezek a látogatások, legyenek akár egyéniek, akár küldöttségek is, bizonyára a látogatók egész énjét tárják fel ez előtt az íróasztal előtt.

— En mégis mindig úgy találok önt, — folytattam — mint azt az új mechanikus jegyzék-tömböt, amelyről egyetlen nyomás eltöröl mindent, úgy, hogy ismét olyan fehér lesz, mintha új volna. Ugyan hogyan őrzi meg ennyi apróságon túl is, elindulásának a páthoszáat, hogyan létesít, hogy úgy mondjam, szenvedélyből házasságot? A részleteknek ebben a forgatagában nem merül el az első elképzelése az államról?

Mussolini már egy pillanattal az egyetemi város után teljesen „fehér” volt és a hirtelen fordulat, amely a gyakorlati életből az elméletek közé vezette, ma is, máskor is, még fel is üdítette, mint mikor az ember a szobából a szabadba lép.

— Ez a veszedelem persze fennforog — mondotta most. — A mindennapos gyakorlat sterilizálhatja a lelket.

Ezért kell az embernek állandóan elfoglalnia magát a tömegek, azután ismét az egyes emberek élő, lélekző valóságával, hogy ezt elkerülhesse: akkor a költői elem megmarad, a bürokrácia terméketlenségét pedig ki lehet kerülni. Mert ez aztán igazán csak arra való, hogy megölje a szellemet. Az összes közigazgatások szenvednek tőle. Megpróbálom tehát leküzdeni avval, hogy az emberi részére gondolok, a maga nyomorúságával és szépségével, a maga gyöngéjével és nagyságával.

— És amikor visszapillant az első elképzeléseire, amelyek óta mégis egy tucat év telt el: egyezik-e az, amit elért, avval, amit tervezett?

— Érdekes kérdés — mondotta, előre igazította a széket, könyökére támaszkodott és gondolkodott egy kicsit, mielőtt válaszolt:

— Nem. Ez nem az az út, amelyet előre láttam. A vándor azonban még mindig ugyanaz. Az út megváltozott, mert a történelem így rendelte el. Az egyén ugyanaz marad.

—A tapasztalat tehát mindig megváltoztatja az első tervet?

— Természetesen. Hiszen a politikus anyaga: az ember, az élő matéria. A szobrásznak, akinek márvány, bronz vagy kő van a kezében, persze más a helyzete. Az én anyagom változó, bonyolult, alá van vetve a halottak befolyásának, még az asszonyokénak is. Az egész matéria annyira hajlékony, hogy valamelyik cselekedet következményei éppenséggel nem mindig olyanok, amilyeneknek előre elképzelné az ember.

— Miért éppen az asszonyok befolyásának volna alávetve? — kérdeztem.

Mussolini sohasem mosolygott, mikor az ilyen üres kérdéssel ostobaságot színleltem, hogy kicsaljam a választát. Már régebbi beszélgetésekből tudtam, hogy az államban nem tűri az asszonyokat és ebből a makacsságból, amelyhez még a fantáziáját is hozzáadtam, azt következtettem, hogy problematikusaknak tartja őket.

— Az ő befolyásuknak evvel a világával egyáltalában nem vagyok tisztában — mondotta most. — Weininger a fődologban jól látott, ha végül túlzásba is esett. Mégis sok dologról világosított fel.

— Azt hiszem, hogy ön, akárcsak azok a történelmi férfiak, akiket tanulmányoztam, túlságosan költő ahhoz, hogy

döntő pillanatokban ne tisztán ösztönszerűen, mintegy ihletben cselekedjék — mondtam.

— Ez igaz — felelte. — A „marcia su Roma“ is ilyen ihlet volt. Október 16-án határoztuk el, egy milánói gyűlésen. De október 28-át én hirtelen azért jelöltem meg, mert éreztem: egyetlen nap késedelem mindent felboríthat. Csak ezen a napon történhetett meg Róma megvétele.

Mussolini elhallgatott és emlékeibe mélyedt: azután a maga modorában, amelyben inkább túlprecíz akar lenni, mint túlpatetikus, még ezt fűzte hozzá: „Talán.“

— Előérzet vezette, sőt bizonyára kínozza is? — mondtam.

— Mind a kettő. Ezek a tudat alatti események, a testben is, a lélekben is. Nyáron én már előre érzem az ősz. Fenyegetések is előre érzek és vannak napok, amelyeken nem kezdek semmihez. Mikor 1926 október 31-én Bolognában voltam, olyan nyomasztó volt a légkör, hogy egész nap rosszat sejtettem. Este merényletet követtek el.

— Miiért nem tesz a védelmére különös intézkedéseket?

— Mert teljesen fatalista vagyok.

— Akkor ebből az következik, hogy mindenütt minden védelmet tiltson el, amelyet a rendőrség léptet életbe.

— Minden védelem csak egy bizonyos határig ér valamit. Én tág teret engedek mindannak, ami nem látható előre, legyen az jó, vagy legyen az rossz.

— Az állam elhatározásaiban is?

— Ott azután csak igazán! Valamely törvénynek éppen ellenkező következményei lehetnek, mint amire számítottak.

— Ebben van egy reális és egy misztikus elem is — mondtam. — Fogadok, hogy vannak talizmánjai. Minden öntudatos természet megalkotja a saját babonáit.

Mussolini bólintott:

— Én is. Nekem is vannak babonáim.

— ön állítólag egy múmiát, melyet ajándékba kapott, lord Camavon halála hírére azonnal elhordatott, mert nyilvánvaló volt, hogy a lord bosszúból halt meg az egyiptomi sír felbontása miatt.

— Ez nem volt babona — felelte Mussolini. — Nem kell a halottakat ide-oda hurcolni. Ez a halál megszentelés-telenítése.

— Nagyon szépen írta le a fiatal korát — mondtam kicsit később. — Ez volt a legjobb azok között, amiket öntől olvastam. Csodálatos. Ugyanez áll Trotskijra is. Ha összehasonlítom Napóleon és más államférfiak műveivel, akkor úgy látszik, kétszeres igazság az, hogy költői tehetség nélkül a cselekvő ember nem lehet nagy ember.

— A politikusnak elsősorban és utolsósorban fantáziára van szüksége, — mondotta Mussolini — különben elszárad és hosszabb időre nem ér el semmit. Ez azonban nemcsak ő rá áll. Hiszen költői érzés, fantázia nélkül senki sem érhet el valamit.

— És ma mi védi meg az ellen, hogy a fantázia úrrá ne váljék fölötté?

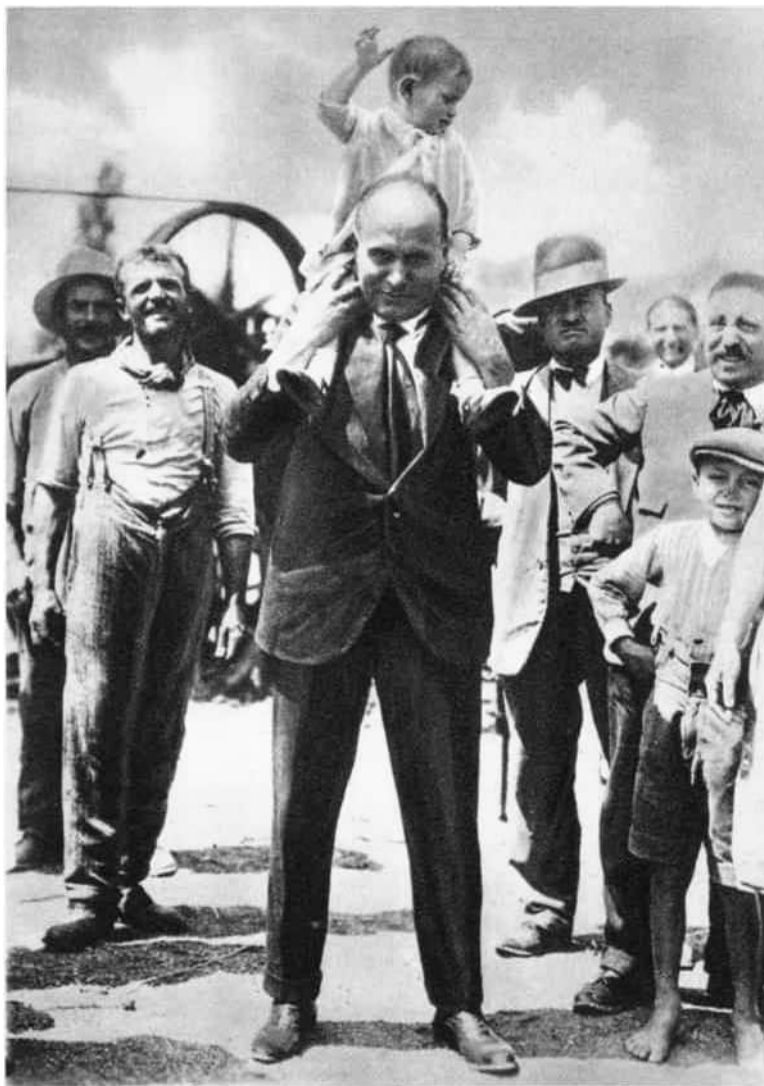
— A tapasztalat.

— önnek mindenesetre megmarad a szó művészete, amely nélkül például Napóleon pályafutását el sem tudom képzelni. Vannak olyan kiáltványai és olyan beszédei, amelyekkel ténylegesen győzelmet aratott.

— A kormányon levő férfi számára a szó hatalmának megbecsülhetetlen az értéke. Ezt a szót csak mindig variálni kell. A tömeghez méltósággal kell beszélni, a gyűlésen logikusan, kis csoportokhoz bizalmaskodva. Sok politikusnak éppen ez a tévedése, hogy mindig ugyanazt a hangot ütik meg. Természetes, hogy a szenátusban másképpen beszél, mint a Piazzán.

— ön tehát hisz abban, hogy költő és államférfi rokonok, amit a két embertípus tanulmányozásánál oly sokszor tapasztaltam. Lehetségesnek tartja-e tehát, hogy a drámaíró előkészítheti az államférfi útját? Például a forradalomban az író megelőzi a politikust?

— Határozottan, — felelte Mussolini. — A költő mint gondolkodó, a maga jól kifejlődött fantáziájával majdnem mindig prófétája az új kornak. Kitűnő példa erre Dante. Hiszen előre hirdette a szellem kezdődő felszabadulását. Nem jövendölhetik meg azonban a költők a forradalom irányát, mint ahogy azt ön hiszi. Nem állapíthatják meg előre a vonalakat, mert hiszen ezek mindig változnak. A gondolkodók és a költők olyanok, mint a madarak, amelyek bejelentik a vihart; csak nem tudják, hogy honnan jön és hogyan fog kitörni. Az enciklopedisták például az osztályok felszabadítását akarták, a fejlődés vonalát azonban nem

MUSSOLINI A NÉP KÖZÖTT

ismerték. Mirabeau végig royalista maradt, még Dantonnak is voltak ilyen gondolatai és eleinte nem is állott a köztársaság pártján. Young, az angol író, aki a forradalom kitörése előtt végigutazott Franciaországon, így ír: „mindenki vár valami eseményt”. Young ugyanis mindenkivel beszélgetett és csak azt vette észre, hogy valamennyien érzik, hogy valami jönni fog, csak azt nem tudják, hogy mi.

— Mikor még könyveket írt, megvolt-e az a kielégítő érzése, hogy valamit alkotott, vagy inkább lemondást érzett afőlött, hogy most csak ír és reménységet, hogy majd később fog cselekedni?

— Miért éreztem volna lemondást? — kérdezte Mussolini figyelmesen.

— Én mindig mellőzést éreztem, hogy csak írok. Csak később találtam bele magamat ebbe a passzív szerepbe és Byronnal vigasztaltam magamat, akinek a verseit valaki visszafojtott parlamenti beszédeknek nevezte.

Mussolini bólintott, azután így szólalt meg:

— Ez igaz lehet, de nem alkalmazható az ifjú korra. Az írás ilyenkor szellemi gyakorlat, ami által a ember megtanulja a dolgokat a maguk sokoldalúságában megfigyelni. Még akkor is, hogyha a valóságban később ellenállásra talál, men a megfigyelés nem volt gyakorlati, vagy mert a fejlődés már túlhaladta. Tizennyolc éves korában mindenki költeményeket ír. Ebben a korban az emberen majdnem mindig a frázis uralkodik. A fiatal ember számára pedig a frázis nem más, mint valami szép asszony, akibe beleszeret. Negyven éves korában azután az ember látja a tényeket.

— Kedveli az ifjúkori könyveit?

— A bíbornok története — felelte — szörnyű tudátlékos munka, amelyet politikai célokkal írtam egy újság számára. Ez a könyv politikai propagandára készült.

— ön egyéniségének költői feléből bizonyára átvitt egy bizonyos ellenőrzést a cselekvő felébe, valami olyasfélét, ami saját énjének elemzése. így például az 1922. év döntő októberi napjaiban hallotta és le is írta, hogy a Guardia Regia visszhangja hogyan zúg végig Milánó elhagyatott utcáin.

Mussolini élénken bólintott és így szólt:

— Ez a kettős érzés, amelyről beszél, mindig megvan bennem. Arra használom, hogy az öntudatot vizsgáljam vele.

— Akkor talán saját cselekedeteit különböző időkben különféle világításban látja? — nyomoztam tovább. — Napóleon első konzul korában azt állította, hogy a directuorok tehetetlensége folytán jutott hatalomra és csak rendet akart csinálni. Mint császár azután egészen másképpen nyilatkozott.

— Természetesen — mondotta. — A változott helyzet megváltoztatja a vándorútra való visszapillantást.

Majd halk nehezteléssel így folytatta:

— Egyébként én a magam részéről éppenséggel nemcsak azért jöttem, hogy rendet csináljak.

— Ebben különbözik a költőtől, — mondottam. — D'Annunzio egy igazi költői vallomásában beismerte előttem, hogy csak azért ment Fiumébe, hogy cselekedjék.

— Ez nem politikai szabály, — mondotta Mussolini. — A politika csak eszköz, nem pedig cél.

— És ön ifjúságában mégis ismételten írta, — így faggattam tovább — hogy: „A csata eredménye csak másodszorban fontos. A mi jutalmunk a küzdelem, még győzelem nélkül is.“ így beszél a szép örület, a költő, az ifjú. Vagy ma már nem hiszi ezt?

Mussolini bólogatva követte szavaimat, most állát és ajkát előre toltta, ahogy szokta, sötétebben és határozottan nézett maga elé, mintha nem akarná megengedni, hogy ifjúsága eszményeit elrabolják tőle és így szól:

— De nagyon is! Sőt most megint elértünk a fasiszta bölcsészet mélyére. Amikor a minap egy finn bölcsész arra kért, hogy adjam meg neki egy mondatban a faszizmus értelmét, ezt írtam le németül: „Wir sind gégen das bequeme Leben!“ (Ellene vagyunk a kényelmes életnek!)

— Tehát helyesen látom, hogy ön szimbolikusan érti cselekedeteit? — kérdeztem tőle tovább.

— Ez visszanyúlik ama formáig, amelyekben az élet lejátsozódik. Szimbólum nélkül az élet csak véletlenekből állana, differenciálatlan volna.

— Elfogadná-e tehát Napóleon búcsúszavát: „Minő ballada volt az életem!...“

— Csodálatos!

— És azt hiszi, ennyi tapasztalat után, jobban le tudná írni az embereket, ha ma megint írni kezdene?

— Sokkal jobban! — mondotta élénken. — Egyébként ön hogy osztaná fel őket?

— Cselekvőkre és szemlélőkre — feleltem.

Mussolini az asztal szélére ült, megtámasztotta karjait és gúnyos arckifejezéssel így szólt:

— Én elsősorban aszerint osztom be őket, hogy vonzanak vagy visszataszítanak-e. Ezzel azonnal tisztában vagyok: fiziognómiai úton. Azután van még egész sereg kategória, például az optimisták, akik között megint egy csomó szektát különböztetek meg. Azután itt vannak az együttérzők és az utánérzők, akik ugyanazzal a finomsággal fogják meg az életet, amellyel a méh a mézet szívja a virágból. Mások viszont tűrik, hogy agyonnyomja őket az élet, még mielőtt megértették volna. En szerettem tapasztalatokat. Akkor aztán az ember hatalmába keríti a valóságot.

Mussolini a kijelentései után szeret ilyen határozott dolgokat halkan, mintegy a gondoltsor lezárásaként mondani; ilyenkor nagy szemekkel néz az emberre, mosolyog, mintha azt kérdezné: meg van hát most oldva a világ minden rejtélye? Ilyen pillanatokban sohasem engedtem, hogy észrevegye, hogy megértettem az iróniáját, hanem mindig különös komolysággal folytattam:

— ön csak a valóságból tanult? — kérdeztem tőle. — A minap a költészet hatalmáról beszélgettünk. Ha ma páholyából Antoniust vagy Caesart látja játszani a színpadon, mosolyog-e rajtuk, vagy tanulmányozza őket, hogy azután hasznát vegye annak, amit lát?

Mussolini egy mögötte álló könyvekkel telerakott asztal felé fordult és felvette a legfelül fekvő kötetet, amely fel volt nyitva:

— Éppen itt fekszik Caesar, — mondotta, miközben egy francia nyelvű Shakespeareban lapozott. — Nagy iskola azok számára, akik kormányoznak! Mostanában megint éppen azon gondolkoztam, hogyan válhatott utolsó napjaiban mégis a frázis áldozatává?

— Melyik Caesar: a történelmi, vagy az, aki a drámában szerepel?

— Attól félek, hogy a történelmi is, — mondotta elgondolkozva. Miért nem méltatta figyelemre az összeesküvők névsorát, amelyet pedig a kezébe adtak? Vagy azért ölette meg magát, mert érezte, hogy eljutott a végéhez? Persze a színházban nagyon figyelek, az összehasonlításaimat pedig itt csinálom ennél az asztalnál. A hatalom nagy problémái

mindig ugyanazok maradtak: az, hogy az ember hogyan kormányozzon és az, hogy hogyan kormányozzon a lehető legkisebb súrlódással?

— Ezt a rómaid mintaképének tekinti?

— Nem egy bizonyos rómaid, — mondotta Mussolini, becsukta a könyvet és félretette. — Da a latin erények egész prakszisa előttem lebeg. Ez olyan hagyaték, amelyet megpróbálok felhasználni. A matéria ugyanaz. És odakint... az még mindig Róma.

És Mussolini most rámutatott a fénysugárra, amely a lámpákkal dúsán teleültetett Piazzáról az ablaküvegeken át behatolt hozzánk.

Büszkeség és cselekvés.

— Egyáltalában nem nehéz megállapítani, hogy az ön jellemének a büszkeség az alapvonása, — kezdtem el ezúttal a beszélgetést. De mi is az a büszkeség?

— Az, hogy az ember tudatában van önmagának, — felelte Mussolini.

— A német nyelvben ennek a szónak két jelentősége van. Alit jelent az: alterigia?

— Gögöt, a büszkeség elfajulását.

— Sohasem értettem meg, — mondtam erre — hogy lehet valamely rendkívüli természet büszke arra, amit nem ő maga ért el, — például a családjára, ön például büszke arra, amit valaki most kiásott, hogy elődjeinek a XIII. században Bolognában címerük volt?

Mussolini megvető arckifejezéssel hallgatott. Azután hátravetette a fejét, az állát büszkén feltolta és így szólt:

— Nem érint, — a legkevésbé sem. Az elődjeim közötti csak egyetlenegy érdekel: egy Mussolini, aki Velencében agyonverte a feleségét, mert megcsalta és azután, mielőtt megszökött, két velencei scudit tett a mellére, hogy legyen miből a temetést megfizetni. Ilyenek az emberek a Romagnában, ahonnan származom. Valamennyi daluk szerelmi tragédia.

— Még jó, hogy ön még mindig nem herceg vagy más ilyesféle. Bizonyára nem igaz, hogy címert talált ki magának.

— Csupa nonsens.

— És a pályafutásában mire büszke?

— Arra, hogy jó katona voltam, — felelte gondolkodás nélkül. — Ez annyit jelent, hogy az ember bebizonyítja lelki erejét. Csak úgy lehet a bombázást kibírni.

— Gyerekkorában a büszkesége ugyancsak súlyos próbára volt téve.

— Szörnyű dolgok estek meg velem, — mondotta most halkan. — Az anyám hiába könyörgött, hogy a Collegióban támogatást kapjak. Az étkezésnél mi diákok három osztályra voltunk felosztva. Nekem mindig lent volt a helyem és a legszegényebbekkel kellett ennem. A hangyákat a harmadik osztályú kenyérben még el tudnám felejtetni, de az, hogy mi gyerekek osztályokba voltunk beosztva, még ma is égeti a lelketem.

— Ezek a szenvedések azonban produktívak lettek önben.

— Nagyon is! — kiáltott fel élénken. — Az ilyen elviselhetetlen és meg nem érdemelt megalázások csinálnak az emberből forradalmárt.

— Mikor azután ez a megalázó érzés az egész nemzetben általánossá válik, akkor csak annak volna szabad ezt a világba kiáltania, aki vállalja is érte a felelősséget, ön 1923-ban vagy 24-ben beszédet mondott a szenátusban és patétikus szavakban magára vállalta az egész felelősséget. Ez úgy hat, mint ... — de ezt nem fogja elhinni!

— Úgy hat, mint kicsoda?

— Mint Lassalle egy beszéde, melyet a bíróság előtt tartott, — folytattam. És ön is Heraklitost idézi, mint ő.

— Én bámulom Lassallet, — mondotta Mussolini. Elsőrendű ember volt, sokkal több fantáziája volt, mint Marxnak. Ezért volt az eljövendő világról is kevésbé katasztrofális az elképzelése. És ahogy végül a szép Dön-nigesért agyonlövötte magát, az bizonyítja csak igazán fantáziájának az erejét.

— Az oroszok most elejtették, mióta a Bismarckkal való érintkezését új okiratok világítják meg, — mondtam. Megírtam ezt egyszer a német színpadoknak. Engedje meg, hogy visszatérjek a büszkeséghez, önt állítólag a zürichi rendőrség húsz éves korában elfogta és úgy bánt önnel, mint valami közönséges bűnőssel.

— Ez Bernben történt.

— Igaz, hogy dühében akkor felkiáltott: „Jön még a bosszú!”

— Igaz, — felelte. — Ezek ökölcspások voltak rám, amelyek súlyosabban vertek össze, de hasznosabbak is voltak, .mint ellenfeleim sejtették.

— Ön állítólag akkoriban egy olasznak, aki önnek öt lírát ajándékozott, egy arab kést adott?

Mussolini bólintott:

— Ez Iverdonban történt, ilyen hosszú kés volt (és a karján mutatta a hosszát). Gyűlöltem volna, ha a pénzéért nem fogadta volna el az ajándékomat.

— Összes cselekedetei között egyik sem tetszett nekem annyira, mint ez, — jegyeztem meg — úgy hangzik, mint egy legenda. Annál kevésbé értem meg az ön elméleteit és érzéseit, mikor az egyéni becsületet átviszi egy közösségre és a hazafiasságot erénynek nevezi.

Mussolini nagy szemekkel nézett most rám:

— Miért ne?

— Mert az összes frázisok között ez a legolcsóbb, amely-lyel minden számár feldíszítheti magát, — feleltem. — Johnston, a mérges angol, a hazafiasságot „the last refuge of a scoundrel“-nek nevezi.

— És miért felejt el éppen ön, hogy mindegyik nemzet-nek történelme is van? — kérdezte most Mussolini tőlem. — Mindegyik népnek, amelynek történelme van, van becsü-lete. Létüket egyenesen az apák hagyatéka igazolja. Az a nemzet, amelyből Shakespeare, Goethe, vagy Pascal termett, amely Dante-t, Petrarca-t, Ariostó-t ajándékozta a világnak, az nem valami nomád népség. A nemzetek becsületét én abban az adományban látom, amellyel az emberiség kultúrá-ját gazdagították.

— És ezt a becsületet fegyverrel kell megvédeni? — kérdeztem. Amiért a világpolgár Goethe, aki utálta a háborút, gazdagabbá tette az emberiséget, azért most, szükség esetén, egy millió fiatal embernek kell a gázok között elpusztulnia!

— Nem mindegyik sértés egyforma súlyos, — vála-szolta Mussolini. — Attól is sok függ, hogy ki a sértő fél: újságíró, vagy pedig felelős államférfi-e?

— Mégis tartsam erénynek azt az ösztönös érzést, hogy szeretem a hazámat, amely épp olyan természetes, mint az, hogy szeretem a szüléimét!

— A hazafiasság mindenk előtt csak érzés, — mon-dotta Mussolini. — Erényé csak az által válik, hogy

áldozatot hoznak érte és ez az erény az áldozat arányában növekszik.

— A veszély azonban abban van, — feleltem erre — hogy ilyen esetben mindegyik nemzet különösen hivatkozik a saját becsületével. Keserűen meg kellett lakolnunk a német nemzeti gőgért, amelyet egy emberöltőn át korbácsoltak fel és amely magára haragította Európát.

— Ez Németország dolga, — felelte Mussolini és a kezével mintegy határvonalat húzott. — És ha a németekben a nemzeti érzés túlságosan fel is dagadt, úgy minálunk, éppen ellenkezőleg: túlságosan gyenge lett. Én sohasem mondtam, hogy az olaszok a föld sója. Csak azt hangoztattam, hogy minékünk is éppen annyi világosságra és helyre van szükségünk, mint a többieknek.

— És ha a nép egy szép napon, csupa lelkesedésből megszökik öntől?

Mussolini szünetet tartott, bírálóan nézett végig rajtam és így szólt:

— Ez a vezető tekintélyén múlik.

— Ön három évvel ezelőtt egy sereg háborús szónoklattal rémületbe ejtette Európát.

— Akkoriban ingereltek bennünket. Látnom kellett, hogy szükség esetén meddig követne a nemzet. A visszhangot ön is hallotta.

— Még pedig nem csak azt a visszhangot, amely Olaszországban hangzott el, — feleltem. — Briandnak nagy érdeme volt, hogy az Ön beszédeire nem válaszolt. Emlékszik még, hogy volt bátorsága a genfi szószeken kijelenteni: „Én alattam Franciaország nem fog háborút csinálni“. Még két évvel később is, még a puszta említésre is elsötétült az arca, mikor ezekről a hetekről beszéltem neki.

Mussolini nagyon figyel, mikor valami újat hall; az ember látja, hogyan írja be az emlékezetébe azt a szót, amelyet érdekesnek talál. Most is bólintott és anélkül, hogy a legkevésbé is fel lett volna ingerülve, így szólott:

— Briand nem is volt Olaszország ellensége.

— A gyors cselekvésnek ezek az aktusai, amelyek Európát időnként megrémítették, ellentétben állanak avval a türelemmel, amelyet az ön egyéb vállalkozásaiban megfigyeltem.

Mikor Mussolini látta, hogy a társalgásnak erről a zátonyáról igyekszem elmozdulni, ő is megváltoztatta a hangját és a tartását és így szólt:

— Harminc évvel ezelőtt egyszer ezt a feladatot adtam a növendékeimnek: „Az ember állhatatossággal éri el a célját**”. Ez tetszett a főnökeimnek. Ugyanebben az időben írtam az első cikkemet is, — nem, ez tulajdonképpen már a második volt, — ez volt a címe: „A türelem erénye**”. Valószínűleg már akkor is éreztem, hogy mennyire szükségem van erre az erényre. Valójában mindent sokáig készítek elő.

— Vannak azonban elhatározások, amelyeket mégsem lehet előkészíteni, — feleltem én. — Például a korfui affair.

Mussolini visszahanyatlott a székén, levette rólam a pillantását, maga elé tekintett és elkezdett monologizálni:

— Ez a két technika nagyon is együtt jár: türelem az előkészítésben, gyorsaság a kivitelben. Róma megvétele is csak gyorsasággal sikerülhetett. Alikor mindenki azt hitte, hogy a dolog Rómában vagy Firenzében fog kirobbanni: megkezdődött Pisában. Ezen az októberi estén a milánói színházban ültem, hogy megtévevesszem a világot. Emlékszem még, Molnár „Hattyú“-ját adták. Kialtványom már 16-órára készen állott. Chiavolininek adtam át, mert őt tartottam a leghallgatagabbnak. Ha házkutatást tartottak volna nálam, lefoglalt volna.

— Miért mondta, hogy vállalkozása példa nélkül áll a történelemben?

— Az olasz történelemben, — javított ki. — Olaszországot mozgósítani, hogy Róma ellen vonuljon: ehhez igazán évszázadokra kell visszamenni.

— Ha azonban az Ön négy tábornoka között, akik végre is esküt tettek a királynak, csak egy is akadt volna, aki meggondolta volna a dolgot és kardot rántott volna ön ellen?

— Azt legyőztük volna.

— És ha a felvonulás nem sikerült volna?

— Erre nem is gondoltam. Ez lehetetlen volt. Hogyan is járhattam volna így el, ha a balsikert nem tartottam volna lehetetlennek.

Ez a két utolsó válasz gyorsan, élesen és ellenségesen hangzott; nem éppen én ellenem, hanem az ellen a kétkedő világot ellen, amely az én kérdéseimből szólt. Mussolini ezek-

ben a pillanatokban úgy beszélt, mint az a tiszt, akit a legnagyobb győzelmére való emlékezés megfiatalít. Kerestem hát gyorsan még egy hasonló kérdést, hogy még egyszer halljam ezt a hangot:

— De azelőtt, a csalódás éveiben, mikor elbukott a választásokon: sohasem jutott eszébe a gondolat, hogy talán ez az egész dolog összeomlik?

— Sohasem! — kiáltott fel, éppen oly gyorsan és élesen, mint az előbb. Ilyen pillanatokban teljesen közel lehetett érezni ennek a csupa akarat-embernek a hangját és a tartását, egyszersmind meg lehetett érteni sikerének mélyebb okát. Az úgynevezett körülmények százszor is elkoptatott problémájára gondoltam és így szóltam:

— A körülmények tehát úgy látszik kergették önt, de azt már nem engedte meg, hogy akadályt is állítsanak az útjába. A történelemben ezt csak annyiban találtam döntőnek, amennyiben a körülmények már az ifjúkorban határozzák meg a működés irányát. Ha Bismarck vagy Cavour a népből származott volna, bizonyára ugyanolyan szenvedéllyel vitték volna elől a vörös lobogót.

— Jellem és körülmények játszanak is egymással, keverednek is egymással. Egyik vagy a másik nélkül az egyenletet nem lehet felállítani. Amellett a szerencse csak az ügyes, kiváló emberhez vonzódik.

— Ha önben mindig megvolt ez a biztonság, — mondtam most — hogy pragmatikusan beszéljek, mit tanult kormányzásának ez alatt a tíz éve alatt?

Mussolini nyíltan, majdnem azt mondanám, hálásan nézett reám, ami csak nagyon ritkán történik meg; mert ő is éppen oly kevésbé szereti, ha felismerik, mint mindegyik más magányos gondolkodó és ő is leginkább azt szeretné, ha nem figyelnék meg, mikor gondolkodik. Szünet után tehát így foglalta össze a felfogását:

— Ebben a nagystílű évtizedben egész lényemet kifejlesztettem. Meggyőződtem arról, hogy az elsőség a tetté. Még akkor is, ha a tett elhibázott volna. A negatívum, az örök-mozdulatlanság maga az átok. Én a mozgás híve vagyok. Én vándor vagyok.

— És hogy halad ezen a vándorúton? Hegynek fel, hegynek le, hegynek fel? — kérdeztem tőle. Vagy pedig

ez a vándorlás inkább az alpesi hegymászáshoz hasonlít, ahol a kilátás egyre tágasabb és tágasabb lesz? —

— Úgy van, — mondotta. — Ez a vándorút az Alpesekhez hasonlít.

A művészetről.

— A művészetek között az én szememben az építészet a legkülömb, mert magába foglalja az összes többi — jelentette ki Mussolini.

— Igazi római felfogás — vettem közbe.

— Az is vagyok, — folytatta. — Görögország csak a filozófiai oldaláról érdekelt.

Szünetet tartott és azután így folytatta:

— De érdekelt a drámája is. Mindig a dráma izgatott a legjobban. Fiatal koromban imádtam Schiller „Tell“-jét, erről írtam is. Természetesen magam is írtam darabokat. Ezek a vázlatok azonban sohasem készültek el. Az egyiknek „A lámpafény nélkül” volt a neve, szociális dráma Zola szellemében, egy szegény vak gyerek sorsát akartam benne ábrázolni. Egy másik darabomban, ennek „A motorok harca” volt a címe, ellopják egy gyár titkát és ezen a cselekményen akartam megérezékeltetni a munka harcát a tőke ellen.

— Sajnálja, hogy nem írta meg ezeket a dolgokat, vagy pedig örül neki? — tettem fel a kérdést.

— Ezekben a könyvekben rendezni akartam az eszméimet — mondotta. — Akkor már igazán fontosabb, hogy vázlatban írtam meg, mintha meg is valósítottam volna őket.

— Ezzel szemben úgy látszik, hogy manapság éppen fordítva áll a dolog és Ön a mások számára vázolja a drámáit.

— A Napoleon-darabra gondol? Ennek ez a története: Olvastam Ludwig „Napoleon“-ját, erre elhivattam Forzanot és azt mondtam neki: ha az 1815 tavaszán történt Marsmezei eseményeket még senki sem dolgozta fel drámai formában, akkor még senki nem vette észre a legerőteljesebb pillanatot. Azután feljegyeztem neki a szcenáriumot. Később ugyanez történt, mikor egy Cavourról szóló könyv elolvasása után megcsináltam a „Villafranca” című tragédiát. Az emberek azt állítják róla, hogy inkább történelem, mint költészet.

— Hallottam — mondtam. — Mikor én egy dramatizált Bismarck-kal az úgynevezett „kordrámák” műfaját tíz

évvél ezelőtt Németországban megalapítottam, a kritika széjjeltépett, de a darabot a tanulni vágyó közönség előtt ezernél is többször adták. Csodálom, hogy a filmet itt nem használják fel jobban a propaganda céljaira. A fasiszta film, amelyet a külföldön mutogatnak, nem ér semmit.

— Ebben példát vehetünk az oroszokról — mondotta Mussolini. — Nemsokára nekünk is több pénzünk lesz erre a célra. Ma a film a legerősebb fegyver.

Áttértem az irodalomra.

— Harminc évvel ezelőtt ön állítólag német irodalommal foglalkozott?

— Elolvastam Klopstock „Messiás“-át, hogy gyakoroljam magamat a német nyelvben. Az egész világtörténelemben ez a legunalmasabb könyv.

— De az Isten szerelmére, miért választotta éppen a „Messiás“-t, amelyet Klopstock óta egyetlenegy német sem olvasott el?!

— Voltak még egyéb tévedéseim is — mondotta mosolyogva Mussolini. — Gomperz befolyása alatt egy filozófiai fejezetet is elkészítettem. Ez azonban mind elégett. Sajnos, ez alkalommal elpusztult egy jobb monográfia is, amely a kereszténység kezdeteiről szólt.

— Németországban akad jobb is, mint Gomperz és Klopstock — mondottam. — Tulajdonképpen sokat olvasott Goethétől?

— Nem sokat, — felelte — de bizonyos dolgokat nagyon alaposan. Mindenekelőtt „Faust“-ot, még pedig mindkét részét. Azután Heine-í, akit nagyon szeretek és Platent is, akiről írtam. A modern drámaírók közül D'Annunziót szeretem a legjobban, két darabját, a „Jorio leánya“-t és azt, amelynek „La fiaccola sotto il moggio“ a címe. Shaw-t bámulom, de néha zavar az, hogy mindig eredeti akar lenni. Pirandello tulajdonképpen fasiszta színházat csinál, anélkül, hogy akarná: a világ olyan, amilyenek mi akarjuk kialakítani, a világ a mi alkotásunk.

— Még mindig sokat olvas? Jegyzeteket is csinál?

— Mindent elolvasok — felelte. — Egy-egy jó mondást néha fel is jegyzek magamnak.

Most kinyitotta a nagy asztal egyik fiókját és egy vörös bőrbbe kötött naplót húzott ki belőle, megmutatta, hogy naponta fél, vagy néha egy egész oldalt is feljegyzéseivel ír

tele és beszélt erről a szokásáról, amelyet itt vett fel Rómában, majdnem tíz évvel ezelőtt; lapozott és olvasott, miközben egyet-mást kikeresett és szüneteket tartva, az utolsó hetekről a következő részeket olvasta fel:

— Befejeztem Robespierre-ről és a terrorról szóló könyvet... Befejeztem Poincaré könyvét Verdunról. Az olaszokról szóló kritikája (itt jegyzetek következnek néhány olasz ezred magatartásáról, bírálattal) ... Elkezdtem egy könyvet Napóleonnól, mint újságíróról... Berlioz „Faust“-jában nagyon tetszett a magyar induló ... Tévedés azt hinni, hogy a válságnak a defláció az oka, — nem az oka, hanem a következménye. Onnan ered, hogy az emberek elrejtik a pénzt. És nem a kormányok csinálják, hanem a tőkések, akik eldugják a pénzüket... Briand meghalt. Nem küzdött Olaszország ellen. Tulajdonképpen már akkor halt meg, mikor a hivatalos Franciaország szét akarta rombolni a megegyezés politikáját, amely az ő politikája volt. Így egy évvel túlélte azt. Tele volt tehetséggel és gondolatokkal, de a Poincaré ítélete helyes róla, hogy bohémien volt... Elolvastam Siegfried könyvét az angol válságról. A 195-ik oldalon azt mondja: „Anglia olyan, mint egy hajó, európai vizeken horgonyzik, de mindig készen áll az elindulásra...“ A génuai San Giorgio-ban a világ első részvénytársasága ...

Mikor becsukta és félretette a könyvet, visszatértem irodalmi mestereihez és megkérdeztem tőle, vajjon sokat foglalkozott-e Daniéval?

— Tulajdonképpen mindig — felelte. — Tőle kaptam az első látomást arról, hogy mi is a nagyság és ugyanakkor megmutatta azt a magasztot is, amelyre a költészet emelkedni tud.

Mussolini egyszerre megváltoztatta az elméleti hangot, előre ült a székén, mosolygott és elégedett morgással így szólt:

— Ezenkívül rokonának érzem magamat, összeköt vele a pártszenvédélye, a kiengesztelhetetlensége. Dante még akkor sem becsátott meg az ellenségeinek, mikor a pokolban találkozott velük!

Az ilyen vallomásoknál Mussolini előbbre tolja az alsó állkapcsát és úgy látszik, mintha bizonyos élményekre gondolna.

— Ez a kijelentés egészen bismarcki — feleltem. — ő mondta egyszer: „Ma éjjel nem aludtam. Ma egész éjjel gyűlöltem.“

Mussolini nevetett és miközben az ablakon át kifelé mutattam, a Piazzára, így folytattam a beszélgetést:

— De odalenn volt egyszer egy egészen más latin is, aki az ellenségeinek még a nevét is elfelejtette!

— Caesar — mondta Mussolini ugyanazon a sötét és benső izgalomtól áthatott hangon, amelyen már két ízben ejtette ki ezt a nevet.

— A legnagyobb ember volt, aki valaha is élt. Ellen-ségének, Pompejusnak a fejét akarták szállítani neki, de helyett egyszerű gyászszertartást rendezett a számára. Bámulom a jellemét.

És szünet után így szólt megint, ádázul:

— Én azonban a Bismarckok osztályához tartozom.

Hogy gyűlölködésétől elvonjam, a zenére tértem át és elbeszéltem neki, hogy Bismarck a zenéről egyszer jelentőség-teljesen azt mondotta, hogy vagy a háború, vagy az idillek érzését kelti fel benne.

— Ez pontosan így is van — felelte. — Hogy én magam játszom-e még? Két év óta már nem. A zene eleinte üdülés később felőrli az idegeket. Ha félóra hosszat hegedülök, megnyugszom, ha egy óra hosszat, izgatott vagyok. Olyan ez, mint minden méreg. A szép hegedűket, amelyeket ajándékba kaptam, fiatal embereknek adtam, akiknek van tehetségük, de nincs pénzük.

— Az akarat embere számára Wagner is méreg és még csak nem is valami édes — mondtam ekkor. — Fogadni mernék, hogy ön Beethoven-rajongó.

— Parsifal elviselhetetlen a számomra, de szeretem Tristan harmadik felvonását és a régebbi, a melódikusabb Wagnert, Tannhäuser-t és Lohengrint. Nekünk, mai embe-reknek tulajdonképpen mégis csak Beethoven a csúcspont, különösen a hetedik és a kilencedik szimfónia és az utolsó kamarazene. És én mégis közelebb érzem magamhoz Palaes-trinát és az iskoláját, bár alig foghatók Beethovenhez.

— Ebben egyetlen német sem értene egyet önnel — jegyeztem meg. — Hogyan lehetséges az, hogy ez a legin-kább nemzetek fölött álló, legkevesébbé anyagias művészet mégis mindig fajok szerint tesz különbséget a hatásában?

— Ez természetes — felelte. — Ha bezárna egy sötét szobába, amely mellett zenélnének, azt hiszem, meg tudnám különböztetni, hogy melyik a német zene, melyik a francia,

az olasz, az orosz? A zene csak a nyelvében nemzetközi, belső lényegében teljesen nemzeti. Én magam meg éppenséggel a faj legmélyebb kifejezésének tartom. És ez még odáig is megy, hogy hogyan játsszák. Verdit nálunk játsszák a legszebben, mert a vérünkben van. Hallgassa csak meg Toscaninit, a világ legnagyobb karmesterét.

— Éppen ő a legjobb példa az ellenkezőjére — makacskodtam. — Egyetlen német sem dirigálja Beethovent olyan szépen, mint ez a remek olasz, de Verdit minálunk néha jobb előadásban hallottam, mint itt. Egyébként Nietzsche, akit a nagynémetek szőke bestiává hamisítanak, mélyebben értette meg Carment, mint bármely francia és Wagnert, aki összes mestereink között a legkevesbbé német, ma már csak a külföld legjobbjai ünneplik.

— önnök csak a kivételekben van igaza — mondotta. — Wagner tényleg nem csinál germán muzsikát. Nietzsche pedig, aki lengyel ősökre hivatkozott, egyáltalában nem volt germán, mindig gúnyolta Poroszországot és az új császárságot, Baselban görög filológiát adott elő és szenvedélyből lett latinista. Mind a kettőt kivételnek tartom. Általában azonban önnök nincs igaza.

— Mindig úgy találtam, hogy nem lehetünk büntetlenül a világ legzeneibb népe — szóltam. — A németeket tartom annak, viszont ők maradtak a legkevesbbé politikai nemzet, míg az angolok, akikben a legkevesebb fogékonyság van a zene iránt, politikailag a legtehetségesebbek.

Mussolini mosolyogva nézett rám, de sokkal tapintatosabb volt, semhogy vitába szálljon ezzel a kettős kihívással és udvarias hangon csak ennyit mondott:

— Mind a kettőben kételkedem.

Éppen ideje volt, hogy ismét teret nyerjek és ezért megkérdeztem:

— Minthogy tehát ön írt, költött és zenét is szerzett: azt hiszi, hogy vissza tudna térni a művészethez, ha egyszer, akarata ellenére, rákényszerülne arra, hogy sok szabad ideje legyen?

Mussolini fejét rázta:

— A szemlélődéshez nem térek többé vissza. A szó legerősebb értelmében nyugati szellem vagyok. Az önök Faust-jával nem mondom többé: Kezdetben volt a szó. Hanem annál inkább: Kezdetben volt a tett!

Ezeket a szavakat tiszta németséggel idézte. Én azonban ezen a döntő ponton le akartam szögezni és ezért újból megkérdeztem: i

— És soha nem fogja el a vágy: el, el ebből a munkából?

— Soha, — felelte határozottan és a szeme pillantása mintha esküvel erősítette volna meg ezt a vallomását.

Magányosság és sors.

— Nagy életpályákon mindig megfigyeltem, — így kezdettem el — hogy nagy emberek, akik elhagyták társaságukat, hogyan alkalmazkodtak régi barátaikhoz és a rájukkényszerített magányhoz. Ebben a jellem egy része árulja el magát. Mit tesz tehát az ember az emberiség és a tekintély közötti összeköttetésben? Nem telepíti-e az ilyen eltávolodás az embert a trópusokból az északi sarkra? Mi történik, ha egy régi cimborája belép ebbe a terembe? És hogy tud ellenni a hajdan megszokott viták nélkül? Ön egyszer ezt a szép mondatot írta: Azért vagyunk erősek, mert nincsenek barátaink.

Mussolini mozdulatlanul ül a székén, de az a határozott és különös mód, amellyel tiszta, szinte gyermeki pillantással nézett a kérdezőre, elárulta a belső meghatottságot, amely ennél a témánál természetes is volt. Hamarosan észrevettem, hogy hidegbben felel, mint ahogy érez s hogy a felét elhallgatja, amikor lassan így kezdte:

— Nekem nem lehetnek barátaim. Nincsenek is. Először a vérmérsékletem miatt, másodszor az emberekről való felfogásom miatt. Mindazonáltal nem nélkülözöm sem az intimitást, sem a vitát. Ha sok idő múltán meglátogat egy régi barátom, mind a kettőnk kínos érzése kölcsönös és így megszünteti egymást. Egykori bajtársaim pályafutását távolról figyelem.

— És ha ellenségekké válnak, és ha megrágalmazzák? — kérdeztem, saját tapasztalataimra visszaemlékezve. — Kinél tapasztalta a legnagyobb hűséget? És van olyan támadás, amely még ma is felizgatja?

Mussolini arca mozdulatlan maradt.

— Ha barátok később ellenségekké váltak, az a kérdés, nyilvánosan lettek-e azzá: mert akkor küzdök ellenük.

Különben nem érdekelnek. Mikor néhány munkatársam azzal vádolt meg az újságban, hogy a Fiuménak szánt pénzt elsikkasztottam, — igen, ez a gyalázatosság embergyűlöletem egyik motorja lett. A leghívebbek a szívemben élnek, de legtöbben közülük távol vannak. Ezek azok, akik nem akarnak semmit, ez elé az asztal elé csak ritkán járulnak, akkor is lelkesedésből és akkor is csak egy pillanatra.

— Rábízná az életét ezekre vagy akár másokra? — kérdeztem tőle. — Némelyiket közülük a Gran Consiglioba is kinevezett élethossziglan.

— Hármukat, és azokat is csak három évre, — felelte szárazon.

— Ennek a belső állapotnak a láttára azt kérdezem magamtól, mikor érezte magát magányosabbnak: mikor rajongólelkű és sanyarú sorsú fiatalember volt, amidőn ön és D'Annunzio hasonlítottak egymáshoz, mikor a párthívei között élt, vagy pedig ma?

— Ma, — felelte Mussolini habozás nélkül. Azután kis szünetet tartva, így folytatta:

— De azelőtt sem volt rám senkinek sem befolyása. Alapjában véve mindig egyedül voltam. És ma inkább fogolynak érzem magamat, mint a fogságban.

— Ugyan hogy mondhatja ezt! — kiáltottam rá bosszúsan. — Az egész világon senki sem mondhatja ezt kevesebb joggal, mint ön!

Izgatottságom figyelmissé tette és azt kérdezte: „Miért?”

— Mert az egész világon senki sem gyakorolja a hatalmat több szabadsággal, mint ön! — kiáltottam fel ismét.

Mussolini csillapítólag intett és így szólt:

— Nem is szállók perbe a sorsommal. De bizonyos értelemben mégis csak megmaradok amellett, hogy az emberi dolgokkal való közvetlen érintkezés, a tömeg körében való tetszés szerinti élet az én helyzetemben ma el van zárva előlem.

— Miért nem megy hát egyszerűen sétálni?

— Mert akkor álarcot kellene vennem, — felelte. — Alikor egyszer végigmentem a Via Tritone-n, azonnal háromszáz ember vett körül, úgy hogy nem is jutottam tovább. Azonban ezt a magányosságot jól viselem.

REGGELI LOVAGLÁS

— Hogyan viseli akkor hát el ezt a sereg arcot, amely nap-nap után itt vonul el a szemei előtt? — kérdeztem tőle.

— Ügy, hogy csak azt látom bennük, amit mondanak nekem, — felelte. — Nem engedem, hogy a telkemet is érintsék. Nem jutnak hozzám közelebb, mint ez az asztal és ez a papír. És teljesen magányos maradok, mikor közöttük vagyok.

— És ha így áll a dolog: nem fél, hogy elveszíti az egyensúlyát? Emlékszik a Caesarokra, akik mialatt a diadalmenet elvonult előttük, lenn a Fórumon a bigán maguk elé vezették egy rabszolgát, hogy a dolgok hiábavalóságára emlékeztesse őket?

Mussolini élénken bólogatott:

— Ennek a fiúnak az volt a feladata, hogy szuggerálja Caesarnak, hogy ő is csak ember és nem Isten. Erre azonban ma már nincsen szükség. Nekem legalább, sohasem voltak ilyen képzelődéseim, én mindig nagyon is halandó embernek éreztem magamat, az ember minden gyengéjével és szenvedélyével.

Azután hűvösebben így folytatta:

— Ön ismét és ismét visszatér arra a veszedelemre, amelyet az ellenzék hiánya jelent. Ez a veszedelem fenn is állana, ha az idők nyugodtabbak volnának. Az ellenzék azonban manapság magukban a problémákban jelentkeznek, az erkölcsiekben, a gazdaságiakban: mert ma mindez valamennyi megrendült és arra kényszeríti a vezért, hogy mindig résen tessen. Azonkívül, — és itt kis szünetet tartott — azonkívül ezt az ellenzéket megteremttem én magamnak, a bensőmben.

— Mintha lord Byront hallanám, — mondtam.

— Byront és Leopardit mindig olvasom, — felelte. — És ha jól laktam az emberekkel, kimegyek a tengerhez. A legszívesebben mindig csak a tengeren élnék! Mikor ezt nem tehetem, az állatokhoz tartom magamat. Az ő lelki-életük olyan, mint az emberé, anélkül, hogy akarnának tőle valamit: a ló, a kutya és különösen kedvenc állatom a macska. Vagy pedig megfigyelem a vadállatokat. Ezek még elementárisabb erők a természetben!

— A kormányzáshoz tehát tényleg szükséges, hogy jobban lenézzük az embereket, mint hogy szeressük őket? — kérdeztem, Mussolininak ezután az embergyűlölő vallomása után.

— Ellenkezőleg! — felelte élénken. — Kilencvenkilenc százalék emberszeretetre és csak egy százalék megvetésre van szükség.

Meg voltam lepve, és hogy itt se maradjon semmi kétség, még egyszer megkérdeztem.:

— Alit érdemelnek tehát az emberek: nagyobb száralmat, vagy több lenézést?

Mussolini most rámnézett sötéten, ahogy szokott és így szólott halkán:

— Nagyobb száralmat. Sokkal nagyobb száralmat.

Közben azonban egy altruista fordulat hökkentett meg, amelyet Mussolini beszédeiben való lapozás közben találtam, még pedig nemcsak ma első ízben. Aliért beszélt a condottiere akkor hát mindig a közönség érdekéről? így szóltam tehát hozzá:

— Ön, hogy felfokozza az egyéniségét, a legszebb fordulatokban ismételten ezt jelölte meg életcéljául: „Mesterművei akarok csinálni az életemből“, vagy azt írta egyszer: „Dramatizálni akarom az életemet“ és Nietzsche fejedelmi szavait idézte, mint jelmondatot: „Veszélyek között töltsd az életedet.“ Hogyan írhatja hát le az ilyen büszke természet akkor: „Legfőbb célom a közönség érdekeit szolgálni.“ Nem tartja ezt elvont dolognak?

Mussolini teljesen mozdulatlan maradt:

— Nem látok benne semmi ellentmondást — felelte. — Sőt ellenkezőleg: teljesen logikusnak találom. A közönség érdeke valami drámai dolog. És megsokszorozom vele az életemet, mikor szolgálom.

Találva voltam, mert evvel már nem lehetett szembe szegezni semmit, végül azonban mégis csak a saját szavait idéztem: „Az élet felől mindig altruista elképzeléseim voltak.“

— Ez igaz — felelte. — Senki sem szakíthatja el magát az emberiségtől. Annak a fajnak az emberszeretete, amelyben születtem, mégis csak valami konkrétum.

— A latin fajé, — szakítottam félbe a szavait — tehát a franciáé is.

— Már mondtam önnek, hogy nincsenek fajok! — kiáltott fel élénken. — Csak a szellem illúziója az egész, érzés csupán.

— Ezek szerint az ember a faját talán még meg is választhatja?

— Ezt is megteheti.

— Nos akkor én a Földközi tengert választottam és ebben Nietzsche a nagy szövetségese.

Észrevettem, hogy ez a név még tovább cseng benne, mert most minden külső összefüggés nélkül így szólalt meg:

— Töreksem-e hát a boldogságra? A munkára töreksem! — idézte Mussolini ragyogó németséggel Nietzsche legbüszkébb mondatát.

Magyaráztam neki, hogy ezek a gondolatok Goethétől valók és megkérdeztem tőle, vajjon nem osztja-e Goethének azt a tételét, hogy a sors csapásai alakítják ki a jellemet. Mussolini bólintott és így szólt:

— Én a válságaimnak és a nehézségeimnek köszönhetem, hogy azzá lettem, ami vagyok. Ezért kell az embernek mindig az egész egyéniségét latba vetni.

— Ezért száll hát fel repülőgépen és teszi ki magát annak a veszedelemnek, hogy az ilyen fölösleges vakmerőség szétzúzza Önt is, a művét is?

— Az életnek ára van — felelte Mussolini határozott hangon. — Mindig újból és újból meg kell kockáztatni. Ha sor kerülne rá, én ma megint mennék ütközetbe.

— Eszerint a logika szerint őriztetnie sem volna szabad magát — mondtam.

— Nem is teszem — válaszolta.

— Ugyan! — kiáltottam fel. — Hát nem látja, hogy az ellenségei között mindig akad valaki, aki kockára teszi az életét, hogy elrabolja az Önét.

Mussolini teljesen mozdulatlan maradt:

— Ismerem ezt a logikát. Tudom azt is, hogy mit beszélnek: hogy ezer rendőr örködik fölöttem és hogy minden éjjel másutt alszom. Tudom. Én azonban minden éjjel a Villa Torloniá-ban alszom és kikocsizok és kilovagolok akkor és oda, ahová nekem tetszik. Nagyon megalázottnak érzem magamat, ha a biztonságomra kellene gondolnom.

— Es mit jelent Önnek a dicsőség? — kérdeztem. — Vajjon nem a dicsőség a legerősebb motor azok számára, akik kormányon vannak? Nem az az egyetlen eszköz a halál ellen? Gyerekkora óta nem ezt látta-e mindig maga előtt? És nem ehhez fűzte talán egész művét?

Mussolini hűvös maradt.

— Kisfiú koromban nem láttam a dicsőséget magam előtt és a legerősebb motornak sem tartom — mondotta. — Abban igaza van, hogy vigasztal az a tudat, hogy nem halok < meg egészen. A művem azonban távolról sem dicsőségre alapítottam. A halhatatlanság a dicsőség záloga. De a halhatatlanság csak — azután következik el.

Mussolini határozott kézmozdulattal az ellenőrizhetetlen messzeség felé mutatott.

VÉGE.